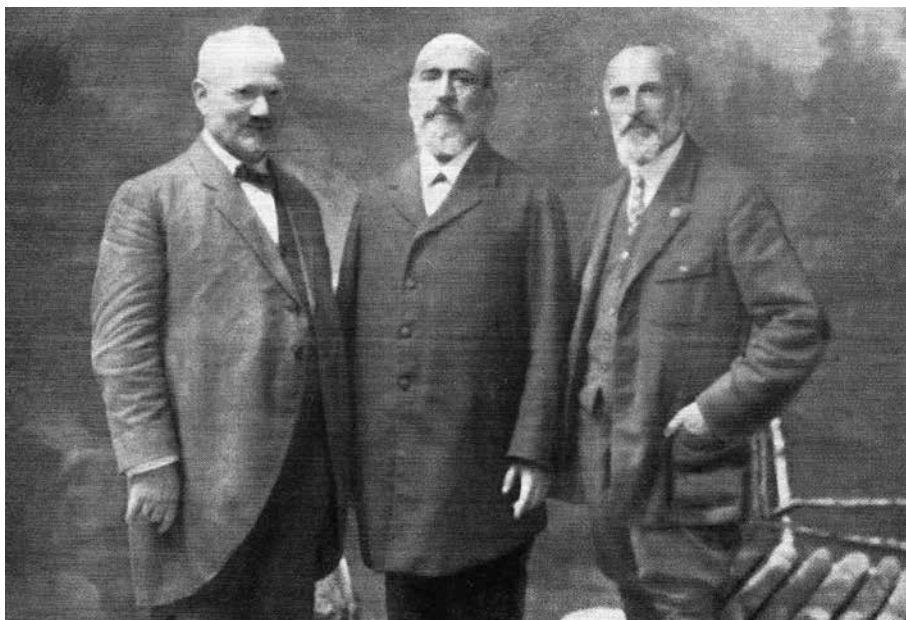

BIRÓ TAMÁS

Szeminárium és bibliakritika:
*Elzász Bernát és a Rabbiképző Teológiai Egylete
az Egyenlőség hasábjain*

1. Egy fénykép, három barát, három életút

Scheiber Sándor *Folklór és tárgytörténetében* látható egy fénykép, rajta három középkorú úrral.¹ Az illusztráció felirata szerint a fénykép *Elsass Bernátot, Kecskeméti Lipótot és Kohlbach Bertalant* ábrázolja.

Elzász Bernát, Kecskeméti Lipót és Kohlbach Bertalan a Scheiber Sándor által publikált fényképen

---

¹ Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In *idem: Folklór és tárgytörténet. Teljes kiadás.* Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 379. Az említett cikk az első kiadás (1977) 1. kötetének 437. oldalán kezdődik, és a fénykép a 439. oldalon található. (Köszönet Babits Antalnak az első kiadás ellenőrzéséért.)

A három úriembert összekötő kapocs rövid kutatás után könnyen felderíthető: hármukat egyszerre avatták rabbivá az Országos Rabbiképző Intézetben, 1890. február 20-án,² évtizedekkel a fénykép elkészülte előtt. A fotó három szereplője közül kettő munkássága Scheiber Sándor különböző érdeklődési területeit jelképezi: Kecskeméti Lipót a Biblia és a szépirodalom, Kohlbach Bertalan pedig a néprajz iránti szeretetet. Kecskeméti (1865–1936) tudományos munkássága a középkori héber költészet és a bibliai próféták kutatása terén jelentős,³ Kohlbach (1866–1944) pedig a magyarországi zsidó néprajz egyik megalapozója, Scheiber mestere, Heller Bernát mellett.⁴ Érdekes, hogy röviddel halála előtt, Kohlbach Scheibert kéri fel életének és munkásságának méltatására, és ebből a célból elküldi neki írásainak jegyzékét és életrajzát is. Kohlbach, ha úgy tetszik, Scheibert nevezi ki szellemi örökösének. Ezzel szemben, az 1936-ban bekövetkezett haláláig a nagyváradi rabbiszéket betöltő Kecskemétivel nem lehetett sok kapcsolata az akkor még szeminarista Scheibernek. Mégis ő fogja megírni a Kecskeméti Lipótról szóló szócikket az *Encyclopaedia Judaica* számára.⁵

Az egyszerre rabbivá avatott Kohlbach és Kecskeméti nagyon eltérő pályát futottak be. A tudós-rabbi Scheiber életműve mindkettejükével számos közös elemet tartalmaz. A „legjobb magyar hitszónokok közé tartoz[ó]”⁶ Kecskeméti Lipót, neológ rabbiként, az *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* című könyvével (1913)

² Ld. *Egyenlőség*, 1890. február 16. (p. 16) és február 23. (pp. 11–12). Itt olvashatunk a három napon keresztül tartó rabbivizsgák és az avatási ünnepség menetéről is. Lásd még: Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In *idem: Folklor és tárgytörténet. Teljes kiadás*. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 382 (első kiadás: p. 441). Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32. Ld. p. 9.

³ Scheiber, Alexander: Kecskeméti, Lipót. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 48–49.

⁴ Yaron, Baruch: Kohlbach, Bertalan. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 260–261. Kohlbach életének legújabb és legteljesebb összefoglalása (Scheibernek a 2. lábjegyzetben idézett cikkére vonatkozó néhány kritikai megjegyzéssel): Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32.

⁵ Scheiber, Alexander. Kecskeméti, Lipót. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Cecil Roth, Geoffrey Wigoder *et al.* Vol. 10. Jerusalem: Keter, 864. Az EJ második kiadásában: Scheiber, Alexander. Kecskeméti, Lipót. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 48–49.

⁶ Szabó Imre: Kecskeméti Lipót. In: Ujvári Péter (szerk.), [*Magyar*] *Zsidó Lexikon*, Budapest: Pallas, 1929, p. 459.

a neológia egyik legfontosabb ideológiai alpművét alkotja meg.⁷ Benne hitet tesz a tradíció mellett, de elutasítja az ahhoz való dogmatikus ragaszkodást. Nyitott a modernitás és a tudomány értékei iránt, de a magyar zsidóság számára nem tartja járható útnak a reformzsidóságot. Magyar öntudata és irodalmi vénája szintén hozzájárult ahhoz, hogy a neológ rabbik példaképévé váljék. Azonban ez a róla alkotott kép nem fedi teljes személyiségét, mivel valódi, kritikusabb hangját elfojtani kényszerül. *Az izraelita vallás története* című ifjúkori kéziratának publikációja két alkalommal is meghiúsul, részben radikális bibliakritikai szemlélete miatt.

Ezzel szemben Kohlbach – szintén modern nézetei miatt – hat év után távozik a temesvár-gyárvárosi (*status quo ante*) hitközség rabbiszékéből. Abban az évben, amikor Kecskeméti először vonja vissza a kéziratát, ő úgy dönt, hogy a szószéket inkább felváltja a gimnáziumi tanári és a tudományos pályával. A berlini egyetemen töltött szemesztert és a latin-német szakos tanári képesítés megszerzését követően Kaposváron és Nagyváradon, majd közel két és fél évtizeden keresztül a budapesti Szent István Gimnáziumban⁸ tanít. Zsidó néprajzi kutatásait a *Magyar Zsidó Múzeum* érdekében kifejtett, több évtizedes régészeti-muzeológiai tevékenysége egészíti ki. A fényképen szereplő két barát tehát a tudós neológ rabbi típusának két, nagyon különböző aspektusát jeleníti meg. Személyiségük és világnézetük nem volt annyira különböző, mint a sorsuk és életpályájuk.

De mit lehet tudni a képen szereplő harmadik személyről, Elzász Bernátról?⁹ Milyen aspektust jelenít meg, milyen életpályát futott be az 1890. február 20-án

⁷ Kohlbach szerint a Rabbiképző Intézet „növényékei közül igazi theológus Kecskeméti Lipót” volt. Ezt a megjegyzést annak fényében értékelhetjük igazán, hogy ezt megelőzően Kohlbach arról panaszkodik, szeminaristaként sokat tanultak középkori filozófiáról, de a tizenkilencedik századi reformtörekvésekről, a magyar zsidóság világnézetű küzdelmeiről alig. (Kohlbach Bertalan: *Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából*. In: *IMIT Évkönyv 1918*, szerk. Bánóczy József, Budapest, 1918, pp. 66–88, ld. p. 86.)

⁸ Az 1902-ben alapított VII. kerületi Külső Magyar Királyi Állami Főgimnázium, majd *István úti Főgimnázium* 1921-ben – Kohlbach itteni működésének félidejében – veszi fel a *Szent István* nevet, miután egy miniszteri rendelet értelmében minden gimnáziumnak „patrónust” kellett választania (<http://www.szigbp.directinfo.hu/iskola/tortenet+jubileum/tortenet+jubileum+1.html>). Ezért Kohlbach életrajzaiban különböző neveken találjuk ugyanazt a gimnáziumot.

⁹ Nevének írásmódja nagy változatosságot mutat. Egy időben magyarosítva írta saját nevét, amely írásmódot mi is követni fogjuk: *Elzász Bernát*. Ld. az 1888-as, magyar nyelvű bölcsészdoktori értekezését, valamint saját olvasói levele aláírását a *Magyar Zsidó Szemle* 1889. márciusi számában. Ld. továbbá a *Szentesi Lap* 1889. októberi, valamint 1890. május 11-i számain is, ahol a nem-zsidó újság a helyi hitközségi tagok olvasói leveleit és tudósításait közli, nyilván betűhíven, akik pedig azt az írásmódot követhették, amelyet hősünk

felavatott harmadik rabbi? És egyáltalán, mi deríthető ki a korai Rabbiképző ezen elfeledett tanítványáról, akivel kapcsolatban a szeminárium hetvenéves fennállása alkalmából összeállított kötetben még halálának időpontja sem ismert, csak az, hogy Érsekújváron született, 1866. január 12-én?¹⁰ Akiről Szinnyei József életrajzi lexikonja se tud többet, mint disszertációjának címét (*A próféták messiási hirdetései*, 1888), de a nevét hibásan szerepelteti?¹¹ Akiről Oláh János is csak annyit derít ki, hogy anyai ágon Kohlbach Bertalan unokatestvére?¹²

saját maga használt, amikor a szentesi rabbiállást megpályázta. Kohlbach 1932-es cikke is ezt az írásmódot követi. Ezzel szemben, az *Egyenlőség*beli polémia során (1889. február-április, 1890. február 16. és 23.) Szabolcsi konzekvensen *Elsas Bernátként* szerepelteti a rabbijelöltet, és ez az írásmód később is fel-felbukkan a lap hasábjain. Máshol *Elszász* (pl. 1885. március 15., p. 8.; 1888. október 21., p. 9.), *Elszasz* (1894. február 23., p. 8; 1895. február 15, p. 10.; 1902. november 2., p. 9.), *Elzász* (1888. november 18., p. 8.; 1889. január 20., p. 11.) vagy *Elzasz* (1889. december 22., p. 8.; 1890. szeptember 5., p. 9.; 1895. február 15., p. 5. – bár ugyanott, öt oldallal később *Elszasz*), később időnként *Elsass* (1892. február 19., p. 8.; 1895. január 11., p. 11.; 1899. július 9., p. 4.; 1905. január 29., p. 11.). Édesapja is hol *Elzász Manó* (1886. május 2., p. 5.; 1895. július 19., p. 5.), hol *Elsas Manó* (1888. december 9., p. 6., két alkalommal is), hol *Elsas Emanuel* (1888. április 22., p. 9.) vagy éppen *Elszász* rabbi (1890. augusztus 8., p. 9.). Meglepő, hogy az *Egyenlőség* 1889. március 17-i számában (p. 6.) hősünk az olvasói levelét *Dr. Elsas Bernátként* jegyzi: gyanítom, hogy ezt a germanizáló írásmódot Szabolcsi „kényszeríti rá” a németül előadó hősünkre, hiszen utóbbi ugyanezekben a hetekben *Elzász Bernátként* írja alá a *Magyar Zsidó Szemlében* megjelenő írását. Német kontextusban: *Bernhard Elsaß* vagy *Bernhard Elsass* (például a *Die Neuzeit* 1889. március-áprilisi számaiban). Scheiber Sándor írásmódja a *Folklór és tárgytörténetben* az (eredeti?) németesen írt családnév és a magyar kontextusban használt utónév kapcsolata. Nem kizárt, hogy Scheiber ezt az írásmódot a fénykép hátoldaláról vette.

¹⁰ Löwinger, Samuel (ed.). *Seventy Years: A Tribute to the Seventieth Anniversary of the Jewish Theological Seminary of Hungary (1877–1947)*. Budapest, 1948, p. 34. Ugyanezt az információt ismétli meg György G. Landeszman: Ordained Rabbis. In: Moshe Carmilly-Weinberger: One hundred years of the Seminary in retrospect. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume*. Edited by Moshe Carmilly-Weinberger. New York: Sepher-Hermon Press, 1986, pp. 303–320. Ld. p. 306.

¹¹ N.N.: Elzász Bernát (sic!). In: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Vol. 2, p. 1274. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1893. Reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1980–81. Elektronikus változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>. Ugyanez a forrás gazdag adatokkal szolgál Kohlbach és Kecskeméti életének első felére nézve, mivel a kortárs szerzőkről szóló szócikkeket ún. „önéletrajzi adatokkal” bővítették. Azonban Szinnyei és munkatársai hősünkkel láthatóan nem tudtak kapcsolatba lépni.

¹² Elzász Bernát szülei Ber Regina (Rivka) és Elzász Manó, rózsahegyri rabbi. Anyai ágon, akárcsak Kohlbach Bertalan, a lipótszentmiklósi rabbi Ber Nicolau (1794–1861) unokája. Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32. Ld. p.

Bár 1890 után Elzászról rendkívül keveset hallani magyar kontextusban, története mégis igen tanulságos számunkra. Egy 1889-es epizód során Elzász Bernát személye körül csap össze a 'tudós neológ rabbi' személyiségének előbb tárgyalt két aspektusa. Bár ugyanonnan indul, életpályája egy harmadik utat mutat be, Kecskeméti és Kohlbach sorsa mellett. *Szabolcsi Miksa*, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap főszerkesztője, mindhárom barát életének egy-egy pontján megszóll, mindig a hagyományhoz való hűséget kérve számon a tudós rabbikon.

2. Polémia az Egyenlőség hasábjain

Történetünk az *Egyenlőség* 1889. február 17-i számában megjelent rövidhírral kezdődik (pp. 15–16).¹³ Miután az olvasó arról értesül, hogy „az izraeliták országos irodája részvétfeliratot intézett Ő Felségéhez, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszterium utján juttatott legfelsőbb helyre” (Rudolf trónörökös tragikus halálával kapcsolatban), a következő beszámolót olvashatjuk:

„A zsidó költők pessimismusá”-ról tartott felolvasást folyó hó 11-én este dr. *Kecskeméti* Lipót a szeminárium nagy termében. E felolvasásokat tudvalevőleg a rabbiképző intézet kebelében fennálló »Theologiai egylet« rendezi, melynek tagjai csak a felső tanfolyam¹⁴ hallgatói lehetnek. Dr.

9, 20. lábjegyzetet, és az itt megadott hivatkozást: Kohlbach Bertalan: Rabbi Bér Nicolau (1794–1861), in: *Magyar Zsidó Szemle*, 1932, p. 19.

A Kohlbach-cikkben egy hosszabb lábjegyzet mutatja be Elzász Manó (Emanuel) pályafutását, aki a prágai egyetemen, valamint Slomo Juda Rapoport (Sir) rabbinál (1790–1867) és Bloch Mózesnél tanult. Előbb gyáros volt, majd tanító, végül rabbi a Liptószentmiklóshoz közel eső Rózsahegyben (ma *Ružomberok*) – önmagát szerényen csak „rabbihelyettesnek” titulálva. Ezt egészítsük ki az *Egyenlőség* 1888. december 9-i (p. 6.) megjegyzésével, amely az 1868-as kongresszus vezérszónokai között említi, Érsekújvár (Nyitra megye) képviselőjeként.

¹³ Az *Egyenlőség* című folyóirat 1882 és 1905 közötti évfolyamai digitális formában olvashatók és kereshetők a <http://www.jpress.org.il/publications/EGY-en.asp> oldalon. Tanulmányom írásához ezt a portált használtam. A releváns cikkek összegyűjtve, teljes terjedelmükben letölthetőek írásom digitális függelékében, a <http://www.biro.t.hu/Scheiber-2013/> oldalon.

¹⁴ A huszadik század közepéig az Országos Rabbiképző Intézetnek két „tanfolyama” volt. Az ötéves alsó tanfolyam a humán gimnázium felső évfolyamainak felelt meg, és rabbinikus tárgyakkal bővített érettségivel zárult. Majd a felső tanfolyam további öt évet következett, kiegészítve bölcsészkar tanulókkal. A bölcsészdoktori cím megszerzése előfeltétele volt a rabbivá avatásnak.

Kecskeméti, ezen egylet elnöke, szép számu közönség előtt – hangsúlyozzuk a szép szót, mert a hallgatóság jórésze szép fiatal hölgyekből állott – nagyon tudományosan és ritka szép nyelvezettel, sőt költői lendülettel fejtegette a pessimismust a zsidó költészetben, és a költészetben egyáltalán. Kifejtette és a héber eredeti után készített sikerült fordítások nyomán bebizonyította, hogy pl. Salamon Ibn Gabirol pessimismusa, borzasztó leírása a halálnak, a halál utáni enyészetnek, az élet végtelen hivatásának és semmiségének, nem azt akarja elérni, hogy hát, ha olyan haszontalan az élet, akkor élni, törekedni nem érdemes, hanem tisztán és kizárólag az erkölcsök javítását célozza. Ezt a hallgatóság szívesen el is hitte, már csak azért is, mert valóban szépen volt előadva; azt azonban, kivált szép hölgyeink alig tudták megérteni, miért kellett a tisztelt rabbijelölt urnak oly végtelenül elvont és tudományos tárgyat választani. A felolvasásokat végtére nem tudósok és zsidó theológusok számára rendezik, hanem a közönséggel – ha nem csalódom, ez a célja – akarják megismertetni és megszerettetni a zsidó történetet és tudományt. Hányan voltak ott, kik a Gabirol vagy Immanuel Rómi nevét legelőször hallották? Mit kezdjenek ezek az előadó pompás fejtegetéseivel? Tanulhatott, elvihetett-e magával a közönség valamit abból, a mit hallott? Semmit. Legfőlebb azt a meggyőződést, hogy dr. Kecskeméti gyönyörűen beszél magyarul és hogy igen jeles declamator. Figyelemmel kísérjük a külföldön rendezett hasonló felolvasásokat és eszünkbe jutnak a néhány évvel ezelőtt dr. *Kayserling* által a magyar fővárosban tartott felolvasások: itt, mint ott ezrével tódult a közönség a felolvasási terembe, itt, mint ott tanult és vitt magával a hallgatóság valamit, ha hazament, szóval tudomást szerzett magának oly dolgokról, miket az előtt nem tudott. Dr. Kecskeméti felolvasása lehet pompás tudományos dissertáció, de a »közönséget«-et, melyre végtére a felolvasások rendezése is számít egy kicsit – mondjuk ki a kemény szót – csak untatta, mert meg nem értette. Tartsanak az urak ismeretterjesztő, népszerű felolvasásokat, minőkről programmjukban szóltak és a közönséget hálára kötelezik. Mirevaló az a tudáskodás laikusok előtt, kiket a zsidó ismertektől ilyen előadások inkább elijesztenek, mintsem vonzanak. – A II. felolvasást dr. *Elsas* Bernát rabbijelölt németül tartja meg f. hó 18-án este 6 órakor a szeminárium disztermében. Tárty: „*Das Hohelied*”¹⁵

¹⁵ A bibliai *Énekek éneke* könyve, héberül *Sir ha-Sirim*, amelyet a hagyomány az i. e. 10. században élt Salamon királynak, Dávid fiának tulajdonít.

A kritikus hangú beszámoló szinte bizonyosan az *Egyenlőség* szerkesztője és tulajdonosa, Szabolcsi Miksa vitriolos tollából származik. A beszámoló hangneme előrevetíti a folytatást.

A Rabbiképző Teológiai Egyletének ekkor Kecskeméti Lipót az elnöke. Scheiber Sándor úgy tudja, Kohlbach visszaemlékezése alapján,¹⁶ hogy a „felső tanfolyam hallgatóinak *Teológiai körét*” (sic!) Kohlbach Bertalan és Ziegler (Cziegler) Ignác alapították 1885/86-ban, miután visszatértek a breslauer szemináriumban töltött tanulmányi évükből.¹⁷ Ziegler és Kohlbach központi szerepét és e korai alapítást azonban más források nem támasztják alá. Ziegler Ignác önéletrajza nem említi sem a breslauer tanulmányokat,¹⁸ sem a Teológiai Egyletet.¹⁹ Az *Egyenlőség* 1888. október 21-i száma 9. oldalán azonban – Ziegler ekkor már Karlsbadban volt rabbi – olvashatunk egy rövidhírt az egylet október 17-i alakuló közgyűléséről, Kecskeméti Lipót elnökletével. Elzász (sic!) Bernát lett az alelnök, Hofmann Emil a titkár, Bernstein Béla a pénztáros, Kohlbach és négy társa pedig tagok a híradás szerint. Néhány héttel később (*Egyenlőség*, november 18., p. 8.) bejelentik, hogy nyilvános felolvasásokat fognak szervezni, külföldi mintára. A tudományos-ismeretterjesztő „cyklus” belépti díja az egylet segélyalapját szolgálja majd. 1889. január 20-án (pp. 10–11.) a részletes programot is közli az *Egyenlőség*: az elnök, az alelnök, majd a titkár fog előadni három, egymást követő februári hétfő este, 6 órakor, a Rabbiképző második emeleti nagytermében. Ugyanott, ahol sok évtizeddel később Scheiber professzor úr népszerű kiddusait is fogja tartani.

„A cél magasztos és időszerű: a közönség érdeklődésének fölkeltése a zsidóság iránt. A fölolvadások tárgya a zsidók története és irodalma köréből

¹⁶ Kohlbach Bertalan: Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. In: IMIT Évkönyv 1918, szerk. Bánóczi József, Budapest, 1918, pp. 66-88. Itt Kohlbach (p. 72.) „Theológiai Egyesület” néven említi a kezdeményezést, amely a Bánóczi-féle Önképzőkörnek lett a vetélytársa.

¹⁷ Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In *idem: Folklor és tárgytörténet. Teljes kiadás*. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 381 (első kiadás: p. 438).

¹⁸ Mindketten 1884–85-ben tanultak Breslauban. Ld. Lengyel Gábor: *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn: Ungarische Hörer in den deutschen Rabbinerseminaren (1854–1938)*. PhD disszertáció. OR-ZSE. Hannover, 2011. Ld. p. 171, p. 244 és p. 293–294.

¹⁹ Ignaz Ziegler, *Ein Volksbuch über die Propheten Israels*, Mähr.–Ostrau: Julius Kittls Nachfolger, 1938 bevezetése, amelynek átdolgozott, posztumusz publikált változata: Ignaz Ziegler, *Skizzen zu einer Autobiographie*, in *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 2:211–222, 1959. Ez az önéletrajz azonban önmaga pozicionálását szolgálta a német olvasókörzökön belül, így számos fontos részlet kimaradhatott belőle.

merítve, népszerű hangon, könnyen érthetően lesz tartva. [...] A biztos sikeről már eleve meg lehetünk győződve. Egyrészt azért, mivel a közönség igénye mindenképp ki lesz elégítve. Tudományos képet nyer, kedves keretben. [...] Zsidóságunk a törekvő, serdülő papokban látja a szebb jövő zálogát, e mozgalom is mutatja, hogy jogosan. [...] Addig is a legjobbat reméljük és kívánjuk, hogy minél tömegesebben látogassák majd ez uttörő, élvezetes és hasznos felolvasásokat” – írja Szabolcsi Miksa még 1888. november 18-án. Három hónappal később, mint láttuk, ugyanő már csalódottságának ad hangot az előadássorozat első felolvasását követően. Vajon a sorozat folytatása visszaadja hitét „a szebb jövő zálogá”-ban?

A február 24-i *Egyenlőségben* hiába keressük a beszámolót Elzász Bernát beharangozott előadásáról. Egy héttel később azonban egy olvasói levelet olvashatunk (március 3., pp. 7-8):

Budapest, 1889. évi február hó 26-án.

Tekintetes Szerkesztő Ur!

Reformatus lelkészövendék vagyok és mint ilyen, a mennyire theológiánk keretébe vág, megismerkedtem az izraelita irodalom néhány kiválóbb korifáusával, kiknek élete és működése felébresztette bennem a vágyat, hogy mélyebb betekintést nyerjek az izraelita halhatatlanok pantheonjába. Erre alkalmam is nyílt, amennyiben barátaim közé büszkén számíthatok néhány izr. rabbinövendéket, kik a legnagyobb készséggel szolgálnak magyarázatokkal. Mult héten felszólítottak, hogy jönnék el bodzafa-utczai²⁰ intézetükbe, ahol egy papjelölt, ki doktori diplomát nyert a helybeli egyetemen, felolvasást fog tartani az Énekek énekéről. Felszólításuknak szívesen tettem eleget. Hogy elmondjam minő hatással volt reám a felolvasás, előre is kijelentem, hogy bölcs Salamon Sir-Hasirim-jéről többet reméltem hallani, mint a menyinyit a felolvasó nyújtott. De másról ohajtok szólani. Nem a német nyelvről, mely, úgy látjuk, Csáky miniszter germanisáló rendeletének kifolyása, hanem az előadási modorról és a tárgyról. Igazán bámulatba ejtett, nem a gyönyörű némettség, hanem hogy az izr. rabbinövendékek oly merészek, hogy nem átallják: laikus közönséget *biblia-kritikával* traktálni. Mi is foglalkozunk ilyenmü kritikával, de a könnyen hívó nép előtt még

²⁰ Az egykori Bodzafa utca neve ma Somogyi Béla utca. A Rabbiképző 1877-ben átadott épülete a Bodzafa-utca és a Bérkocsis-utca (ma Somogyi Béla utca és Scheiber Sándor utca) sarkán áll, hivatalos címe akkoriban Bodzafa utca 19 volt (lásd például a <http://db.fszek.hu/cimtar> oldalon kereshető *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1. évfolyam [1880-1881] 495. oldalán).

sem mernők mondani, hogy Sir-Hasirimet nem bölcs Salamon írta. Ezen állítás recitálásával – én legalább azt hiszem – hogy a hívőket megingatta a felolvasó ur hitőkben és világos, hogy ezzel nincs elérve az a nemes cél, melyet a fiatal lelkészjelöltek magoknak kitűztek. Hogy tanuljon a közönség, ezt tűzték ki feladatuknak és a tulnyomólag nőkből állott hallgatóság igenis tanult – elomlani a leplezetlenül sőt még magyarázatokkal is kísért pikáns, csiklandós dolgok hallatára. Azzal mentegethetné valaki a felolvasót, hogy hiszen úgy van megírva a szövegben. Azonban – szerintem – egész más, ha valaki a bibliát akár eredetiben, vagy fordításban olvassa, mint ha a felolvasó ur szájából hallja; sőt ő mindjárt a bevezetésben tudtára adta a közönségnek a kritikát, mely szerint nem Salamon írta Sir-Hasirim-et és ennél fogva, minthogy hiányzott benne a szentség varázsa, nem volt egyéb profán frivolitásnál. Higye el tek. szerkesztő ur, hogy ha az a sok éretlen lányka, kik az előadáson jelenvoltak – elbeszéli barátnéjának, hogy a papképezdében olyan pikáns dolgokat lehet hallani, a minőket a „Magyar Figaró”²¹ sem nyújt, szívesen fogják az entréet lefizetni, csakhogy fiatal emberek szájából oly élvezetes tanulmányt halljanak. A mamák pedig nem féltik leányaikat elbocsájtani az előadásra, mert hiszen az erkölcsnek egykori őrei és majdan terjesztői – a szószékről – tartják azt.

Ezen eszmék keltek agyamban az előadás bevégezte után. A legközelebbi előadáson ismét jelen leszek, hogy fogalmat szerezzek magamnak a talmudról, mely ezen felolvasás tárgyát fogja képezni.²² Kiváncsi vagyok, vajjon az a hirhedt talmud rejt-e magában fiatal leányokat érdeklő pikanteriákat?

Bocsánatot kérek tek. szerkesztő urtól, hogy megjegyzéseimet ilyen hosszú lére eresztettem, de egyuttal ezen észrevételeim fölött elfogulatlan ítéletet kérek becses lapja hasábjain.

Maradtam legmélyebb tisztelettel,

Hornyik István

²¹ A magát „naturalisztikus szépirodalmi lapként” pozicionáló, 1883 őszén indult *Pikáns Lapok* utódja 1886-tól. A *Magyar Figaró* „mulattató képes hetilap” volt az önmeghatározása szerint, „a szellemes pikantéria és a francia esprit terén”. Történetét és jellegét, mint a huszadik századi vicclapok előfutárát, bemutatja Szabolcsi Miklós (főszerk.), Kosáry Domokos és Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*, II/2. 1867-1892. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1985, pp. 428–430. <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/560.html>.

²² Az *Egyenlőség* 1889. január 20-i számában megjelent hírek szerint február 25-ére tervezték Hofmann Emil, az Egylet titkára előadását, „A talmudi agáda” címmel. Figyeljünk fel arra, hogy az olvasói levél február 26-án kelt, de jövő időben említi Hofmann előadását, amelyről viszont nem találunk beszámolót az *Egyenlőségben*.

Az olvasói levelet közvetlenül követi a szerkesztő válasza:

Biztosítjuk a tisztelt lelkészövendék urat – és hivatkozhatunk mindjárt a felolvasás után több rabbinövendék előtt tett nyilatkozatunkra – hogy mi nem kevésbé botránykoztunk meg a tisztelt felolvasó rabbijelölt ur eljárásán, mint ő, a leendő keresztény lelkész. »Sir-Hasirim aser li'Slómó« (Salamon Énekek-Éneke) szavakkal kezdődik ugyan a Sir-Hasirim, felolvasó azonban kijelenti, hogy ő azt jobban tudja; hogy ezt nem Salamon írta. Mindössze egy százada, elmélkedék a felolvasó, hogy a Sir-Hasirimet ismerik. Azelőtt t. i. azt hitték, hogy – mit a talmud is állít – Sir-Hasirim a biblia legszentebb könyve (kódos-kodósim) mert Izrael viszonyát az istenhez ecseteli. (Az együgyűek!) A szeminarista ur ezt jobban tudja. Sir-Hasirimet ismeretlen szerzők írták (erre tanították őt Herder, Michaeli²³ és más – rabbik (?)) és nem tartalmaz semmi mást, mint szerelmi idyllt, drámát, viziót, álmot, a kedves leány hajának *minutiosus* leírását, a szerelem szenvedélye nyilatkozását, mint ezt aztán a leendő zsidó rabbi, ki természetesen minden alkalommal a *szent* igére fog hivatkozni, nagyon is bőven kifejtette. Szántsándékkal nem vettünk tudomást ama bosszantó fellépésről, és nem vennénk most sem, ha az itt közölt – bevalljuk reánk nézve megszégyenítő – levelet nem vettük volna. E levél, melyet ime átteszünk főt. Bloch Mózes rabbi, a szeminárium igazgatója és a felső tanfolyam talmudtanárához, arról győzött meg, hogy az ügy nem maradt »magunk közt« és hogy nyilvánosan állást kell foglalnunk vele szemben.

Szabolcsi Miksa tehát osztja Hornyik István véleményét, és ő is felháborodik azon, hogy egy szeminarista kétségbe vonja az Énekek éneke szerzőségét.

A Rabbiképző Theológiai Egyletének a felolvasása eddig a hírek és az olvasói levelek között szerepelt, de az *Egyenlőség* következő heti számában a téma már „botrányá” dagad. A második oldalon a szerkesztő összefoglalja a hozzászólásokat, majd ismét kifejti saját álláspontját (március 10., pp. 2–5.):

²³ Johann Gottfried von Herder (1744–1803) és Johann David Michaelis (1717–1791), mindketten a korai keresztény bibliakritika képviselői, és egyik sem rabbi. A *Stanford Encyclopedia of Philosophy* például megemlíti, hogy Herder az Énekek éneke allegorikus értelmezését elvetette, és azt erotikus szerelmi költészetnek tekintette (Forster, Michael. "Johann Gottfried von Herder". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2008 Edition). Edward N. Zalta (ed.). <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/herder/>).

A szeminárium és a biblia-kritika

Lapunk multheti számában megjelent ilyen című közleményhez a lefolyt héten hozzánk érkezett levelekben többen hozzászólnak.

Vannak, kik szemünkre lobbantják, hogy ilyen expektorációkkal csak azoknak a malmára hajtjuk a vizet, kik ellenségei a gondolat-, a tan- és a kritikaszabadságnak és a vallásszabadságnak egyáltalán. A biblia-kritika eredménye ma már olyan, hogy nem zárkozhatik el előle az sem, ki véletlenül a modern zsidó papi pályára lépett.

De vannak a felszólalók közt olyanok is, kik elszörnyűködnek rajta, hogy intézetben, mely arra van hivatva, hogy zsidó községek számára papokat, azaz a zsidó vallásos életnek vezetőket, legfőbb intézőket neveljen, még csak foglalkozni is merészkednek olyan tudománnyal, mely a vallás fundamentumát képező szentírást megbolygatja, sőt alapjában megrendíti. Ilyen tapasztalatok mellett – így sóhajt fel a levelezők eme része – nem tehetünk mást, mint azt, hogy igazságot szolgáltatassunk azoknak, kik a szeminárium növendékeit inkább vallásrontóknak, mint a vallás őreinek tekintik.²⁴

Hogy nem volna szabad zsidó papnak, vagy leendő zsidó papnak biblia-kritikával foglalkozni, azt ép oly kevéssé ismerjük el, mint a hogy be nem látjuk, hogy azoknak, a kik e tudománnyal foglalkoznak, okvetlenül tagadniok kellene – mert e körül forog a kérdés – a szentírás autenticitását.

Van Németországban egy hatalmas iskola, mely rég hadat üzent a biblia-kritikának. Megtámadja azt saját pozícióiban, saját fegyvereivel. Megtámadja a kutatás terén, a kritika bonczkésével és nem egyszer futamította meg már a tagadók merész hadát.²⁵ Vajjon viselhetne-e ez az irány ilyen háborút és viselhetné-e szerencsével, ha magát a biblia-kritikát töviről-

²⁴ Utalás a Rabbiképzőt érő ortodox támadásokra.

²⁵ Nehéz megmondani, kire utal itt Szabolcsi, méghozzá Wellhausen *Prolegomenája* megjelenését követő évtizedben, amikor az új paradigma szédítő sebességgel hódította meg a németországi Ószövetség-kutatást (v.ö. Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010, p. 134). Könnyen elképzelhető, hogy a magyarországi születésű David Hoffmann (1844–1921) cikksorozata a *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*ban, vagy annak híre, jutott el hozzá. A neo-ortodox Hoffmann az Esriel Hildesheimer-féle berlini szeminárium egyik alapító tanára volt, és cikkeiben száraz tárgyilagossággal érvel Wellhausen gondolatmenetének (vélt vagy valós) logikai hibái ellen. Cikkeire ráillenek Szabolcsi szavai: „saját pozícióiban, saját fegyvereivel”, „a kritika bonczkésével” (v.ö. HaCohen, i.m., pp. 164–167).

hegyire nem ismerné? És ismerheti-e, ha vele behatóan nem foglalkozik? Nem-e parancsolja a talmud is: V'da mah setosiv l'apikórosz, azaz tudnod kell, mit felelj a hitetlennek (tulajdonképpen: Epikur hívének)?²⁶

Nem ismerünk oly orthodoxot, ki tilosnak tartaná azt, hogy a zsidó theologus megismerkedjék az evangélium, a korán, vagy akár a zend-avesta tanaival. Ha foglalkoznia szabad a talmud-chachamnak ezekkel, bizvást behatolhat a biblia-kritika mélyeségek titkaiba is. Más természetesen a kérdés, hogy ha a zsidó pap, vagy a leendő zsidó pap a biblia-kritika eredményeit *el is fogadja, magáévá teszi, sőt hirdeti is*. De erről majd később.

Nincsen tehát igazuk amaz uraknak, kik a szeminárium növendékei fölött pálczát törni készek pusztán azért, mert biblia-kritikával foglalkoznak, foglalkoznak, hogy ellene esetleg sikra szállhassanak. Nincs igazuk, ezt bizonyítja nem egy, a magyar szeminariumból kikerült rabbi nemes működése, melyet a legbensőbb vallásos meggyőződés, a legtisztább és legőszintébb igazhitiség áldásosan áthat.

És most nézzük meg közelebbről, mi is tulajdonképpen a biblia-kritika.

A biblia-kritika lerontója első sorban a biblia *autenticitásának*. A hit elfogadta például, hogy a tóráht, mely Mózes 5 könyvéből áll, és mely forrása lett az Egyistenben való hitnek, megteremtője a világ civilizációjának, az emberiség szelidebb erkölcséinek, az Örökkévaló sugallatára Mózes írta meg. A biblia-kritika azonban azt találja, hogy Mózes azt nem írhatta. Egyik résznek, vagy egy egész könyvnek a nyelvezete elüt például a többitől, ergo később írták. Mikor írták, azt is megmondják. Egy ezreddel, vagy még többel később írott könyvben hasonló kitétel, hasonló észjárást találnak, ergo akkor írták azt is és hozzátoldották a Mózesről visszamaradt részhez. (A kevésbé radikálisak ugyanis megengedik, hogy *valamit* Mózes is írt.) És sajátságos! Ezek az urak, kik tagadják, hogy Mózes írhatott volna dolgokról, mik csak később történtek, maguk igenis prófétákká lesznek, és kifundálják, mint történtek a dolgok 3–4000 év előtt, mely időkről egyedül a tórah ad hirt, melyet ők azonban nagybölcsen megkorrigálnak. Ugyanezt mivelik ez urak a szentírás többi könyveivel is. Okosabb, elfogadhatóbb e állításuk, annál, mit évezredek hite szentesített, azzal ők nem törődnek; elég hogy felforgatják a létező tradíciót. A ki ilyet tud, bölcsnek, tudósnek kell lennie; s bölcs és tudós ki ne akarna lenni ilyen olcsó áron; még nem is szükséges, hogy magát a bibliát alaposan ismerje, a mint tényleg a biblia-kritikusok tulnyomó része nem is ismeri.

²⁶ Misna, *Avot* 2:14. A hagyományos magyarázatok szerint Tórát kell tanulni ahhoz, hogy a hívő cáfolhassa az eretnek gondolatokat. Maimonides értelmezésében azonban ez a misna – a hitetlennek való vita érdekében – az eretnek vélemények megértésére szólít fel (bár a hívőnek figyelnie kell, nehogy azonosuljon e gondolatokkal).

Mi következik már most a biblia-kritikából?

Ha szentnek, isteni eredetűnek tartottuk a bibliát eddig, rögtön elvesziti szemünkben minden ihletét, ha elhisszük, hogy egy különféle időkből származó, különféle emberek által összetákolt munkával van dolgunk, melyet, hogy annak nagyobb hitelt szerezzenek, Mózesnek tulajdonítottak. A könyv, mely így támadt, nem csak, hogy nem lehet szent könyv, de egyszerű hamisítványnak kell tekintenünk, mely oly távol áll attól, hogy isteni eredetűnek elismerjük, a milyen távol áll az igazság a hazugságtól.²⁷

Vallhatja-e már most zsidó pap a biblia-kritikát?

Nem vallhatja, ha minden cselekedeténél, minden lépésénél hivatásával, saját magával ellentétbe jönni nem akar. Nem vallhatja, ha saját lábai alatt a talajt aláásni, ha hit helyett hitetlenséget terjeszteni nem akar.

Az ilyen zsidó papnak nincsen *szentirása*, szentírás nélkül nincsen vallás, s vallás ha nincs, pap is fölösleges.

Ez a válaszuk ama tisztelt felszólaló uraknak, kik csupa vallásos türelemből készek agyonütni magát az egész vallást, meghamisítani annak lényegét, és kik – többek levelében legalább ezt tapasztaltuk – *összezavarják a biblia-magyarázatot a biblia-kritikával*.

Reflektálva már most az adott esetre (a szemináriumban tartott Sir-Hasirim felolvasásra, melyre lapunk multheti számában *Hornyik István*, református papnövendék ur levele vonatkozott) meg kell jegyeznünk, hogy abban nemcsak az volt a bosszantó, hogy a „Salamon énekek-éneke” szavakkal kezdődő Sir-Hasirimet a felolvasó doctor rabbi jelölt különféle későbbi szerzők műveként tüntette fel, nem még inkább azon ütköztek meg, hogy a biblia egy részét, azt a részét melyről a talmud azt állítja, hogy a kodós-kodósim (szentekszentje), mint az érzéki szerelem nyilatkozásait állította oda, melyekből frivol, obscön jeleneteket olvasott fel és magyarázott laikusok és számos fiatal leány előtt, előadva és ismételve előadva ama részeket, melyek Sulamit, a szeretett és szerelmes leány legtitkosabb testi bájait írják le.

Nem lesz talán érdektelen, ha ismertetjük ezuttal, hogy milyen véleményt táplált Mendelssohn Mózes a biblia-kritika iránt. *Kayserslingnek* „Moses Mendelssohn” című nagy műve újabb bővített kiadásában

²⁷ [Szabolcsi Miksa lábjegyzete ezen a ponton:] Vonatkozunk itt azon biblia-kritikusokra, kik hódolva „a káposzta is megmaradjon, a kecske is jóllakjék” elvének, váltig bizonyítják, hogy a biblia lehet „isteni eredetű” ha mindjárt mások és később irták is.

a következőket olvassuk (327. oldal):²⁸ „Mendelssohn vermied mit ängstlicher Genauigkeit jedes Missverständniss, jeden Widerspruch gegen die Tradition; nicht nur, um Anstoss zu verhüten, sondern aus innerster Überzeugung. Die Art und Weise, mit welcher in seiner Zeit Kennicott, dessen Freunde und Anhänger mit der Heiligen Schrift eigenmächtig umgingen und sich »in Absicht auf dieselbe Freiheiten erlaubten, welche sich bescheidene Schriftsteller nicht einmal auf die Schriftsteller des Alterthums zu erlauben pflegten«, widerte ihn an. „Ich weiss in der That nicht“, heisst es in seinem Briefe an einen ungenannten christlichen Theologen vom 16. Februar 1773, »wo es am Ende mit dieser Kühnheit hinaus will. Indessen muss man auch hierin der Mode ihr Spiel lassen, so lange sie den Reiz der Neuheit hat. Mit der Zeit verlieren die Menschen Geschmack an derselben.«

Ez nekünk is álláspontunk a biblia-kritikával szemben, és ez álláspontja – és ezt másképpen nem is vártuk – a budapesti szeminárium igazgatójának Bloch Mózes rabbinak is, ki a fennemlített rabbijelölt eljárását *szigoruan elítéli*.

Bloch Mózes rektor állítólagos elítélő véleménye, természetesen, nem vette el Elzász Bernát lelkesedését a bibliakritika iránt. A következő héten levelet ír Szabolcsi Miksának (március 17., pp. 5-6.):

Tekintetes Szerkesztő Ur!

Hornyik ur támadása fölött napirendre akartam térni, de miután a t. szerkesztőség H. urnak felolvasásom ellen emelt vádját helybenhagyta, sőt ismételte, kötelességemnek tartom azt, mint inszinuációt határozottan visszautasítani. Felolvasásom keretében tisztán és határozottan fejtettem ki az álláspontomat és magam azon fölfogást, mely az énekek énekében [*sic!* – BT] az érzékiség *durva* kifejezését látja, mint képtelent *perhorreskáltam*.

Azon osztatlan tetszés, a melylyel felolvasásomat nemcsak a női hallgatóság, hanem annak minden tagja, még pedig tisztos öreg férfiak is, – a kiket elég nagy számban volt szerencsém hallgatóságom közé számítani – fogadták, meggyőzött engem arról, hogy az illő komolyságról egy perczig sem feledkeztem meg. Ha daczára annak H. urnak „pikáns”-nak tetszett az énekek énekének egyes részlete, ez csak szomorú világot vet erkölcsi érzü-

²⁸ Meyer Kayserling: *Moses Mendelssohn: Sein Leben und Wirken*. Leipzig: Hermann Mendelssohn, 2. (bővített) kiadás, 1888. Meyer Kayserling (1829–1905) ekkor már közel két évtizede Budapesten szolgált rabbiként.

letére, izlésére és műveltségi fokára. Egy antik műremek szépségeit csak művelt és finom izlésű közönség méltányolja és bámulja, a paraszt tán szégyenkezve lesüti szemét, de csak egy teljesen frivol gondolkozású ember kiáltja: „Nem! Ez a „Magyar Figaró”-ba való.” – Ez feleletem Hornyik ur levelére: a t. szerkesztő urral szemben pedig legyen szabad a n.é.²⁹ közönség fölvilágosítására következőket felemlítenem:

A tek. szerkesztő ur kérésemre, hogy a felolvasásom ellen intézett vádját igazolja, negyvennégy lapra terjedő dolgozatomból három, mondok három, rövid verset – a melyet az eredetinek hű fordításaként közöltem – és csupán csak ennyit jelölt ki mint olyant, a mi okot adott arra, hogy ő a felolvasásomat megbotránkoztatónak jelentse ki. Ezek a IV. f. 5. verse és a VII. f. 3. és 4-ik versei, a melyeket midőn az énekek énekének fordítását közöltem, a felolvasásomban szintén idéztem. És ezeket az énekek énekeiből vett verseket nevezi a t. szerkesztő ur megbotránkoztatónak, vagy pláne obscoeneknek?

Nem akarok e helyt a t. szerkesztő urral feleselni, de kijelentem, hogy az énekek éneke bármely részének és kifejezésének ilyen felfogása ellen határozottan tiltakozom és tiltakoztam felolvasásom keretében is, és egyzersmind kijelentem, hogy az a *hallatlan szentségtörés*, ha a szentírás bármely részét vagy egy kifejezését is a ponyva-irodalom egy termékével párhuzamba merik állítani.

Ha az énekek énekét aesthetikai szempontból tárgyaltam és betűszerinti értelemben vettem, azt mint a tudomány embere tettem, és tudományos meggyőződésemet [*sic!* – BT] mint papjelölt sem átalom kimondani.

Ezeket tartottam szükségesnek felvilágosításul a n. é. közönség tudomására hozni, mely a tények illetően megállapítása után világosan megítélheti, hogy mennyire volt alapos és jogos a felolvasásom ellen intézett támadás. Különb nemsokára maga a n. é. közönség lesz illetékes felolvasásom fölött itéletet mondani, mert a „Neuzeit” t. szerkesztősége kijelentése szerint folyóirata hasábjain be fogja mutatni.³⁰

²⁹ Nagyérdemű.

³⁰ *Die Neuzeit*: Bécsben kiadott, németnyelvű liberális zsidó hetilap 1861 és 1903 között, amelyet Leopold Kompert és Szántó Simon alapított. Lásd: Knoepfmacher, Hugo, és Johannes Valentin Schwarz: *Neuzeit, Die*. In: *Encyclopaedia Judaica*, ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 15. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 126–127. Lásd még: http://anno.onb.ac.at/info/neu_info.htm, ahonnan letölthetőek az eredeti számok is.

Soraimnak becses lapjában való közzétételéért előre is köszönetet mondva, maradtam stb.

Dr. Elsas Bernát [*sic!* – BT],
a „Hohelied” felolvasója.

Elzász Bernát levelét Szabolcsi Miksa válasza követi.³¹ Ebben megismétli a kifogásokat, amelyeket Elzász Bernát nem cáfolt. Először is azt, hogy „leendő zsidó pap létére, nyilvános előadásban kijelentette, hogy a szentiras egy könyvét, melynek első sora megnevezi a szerzőt, nem az írta, ki ott szerzőként meg van nevezve”. Másodszor azt, hogy Elzász rabbijelöltként kijelentette, hogy az Énekek éneke a férfi és nő közötti szerelem himnusza, nem pedig „magasabb, szentebb eszméknek a héja”. Továbbá, az ilyen módon profánná tett könyvből felolvasott „oly részeket is, melyek minden ártatlan fiatal leánynak – s ilyen nagy számmal volt felolvasásánál – kell, hogy arczába kergessék a szégyenpirt”, „melyek hallatára a szügies nőnek le kellene sütnie a szemét”. Majd Szabolcsi így folytatja:

[...] bármi nehezen határoztuk el magunkat erre, ide iktatunk egyet ama versekből, miket Ön felolvasott. Biróvá tesszük mi is a közönséget, szabad-e jóízű embernek társaságban, melyben nők és fiatal lányok is vannak, ilyeneket felolvasni. A 6. fejezet 3. versében a szerelmes pásztorfiu – az Ön magyarázata szerint szenvedélye fellángolása közben – így szól a szép Sulamithoz: „Köldököd kerek serleg, arányt nem nélkülöző; hasad buzadomb rózsákkal körülvéve.” Felolvasta-e ezt, tisztelt rabbijelölt ur, és az erre következő verset is, melyben a szép leány mellén levő két kidomborodást 2 ikerözikéhez hasonlítja a deli pásztorfiu? Igenis felolvasta, asszonyok és leányok előtt.

Végül Szabolcsi arra hívja fel Elzász figyelmét, hogy az Énekek énekében lefestett érzéki szerelem vallási kontextusban fordul elő, szentséget hordoz, ezért nem hasonlítható az antik művek élvezetéhez. Amúgy pedig „nem hiszük azt sem, hogy Ön valamely muzeumban, vagy műcsarnokban a fiatal leányokat és asszonyokat épen meztelen férfiszobrokra fogja figyelmeztetni”. Szabolcsi helyesnek tartja, hogy Elzász felvállalja tudományos meggyőződését. Azonban „ha ez a tudományos meggyőződés olyan, hogy lerombolja a hitet,

---

³¹ A válasz teljes szövegét, akárcsak a polémia következő felvonásait, terjedelmi okokból nem közlöm itt. Azonban az eredeti újságcikkek elolvashatók tanulmányom internetes függelékében, a <http://www.biroth.hu/Scheiber-2013/> oldalon.

akkor Ön, ha egyáltalán ad valamit meggyőződésre, a hit hirdetője nem lehet. Mert [...] zsidó pap hit nélkül: nonsens. A tétel ugyanis nem úgy áll, tisztelt rabbijelölt ur, hogy: ha pap vagy, higgy, hanem így: *ha nem hiszsz, ne légy pap.*” Ezzel a dilemmával számosan szembesültek a tizenkilencedik század végén, és az azóta eltelt bő évszázadban is.

Az *Egyenlőség* március 24-i száma békésebb hangot üt meg. A 7. és 8. oldalon Friedlieber Ignác³² mutatja be az Énekek éneke egy hagyományosabb olvasatát, *Sir-Hasirim nem a biblia-kritika szerint* címmel. A cikk tartalma, formája és nyelvezete jellegzetesen tizenkilencedik századi neológ.³³ A nemzeti romantika évszázadában élő Friedlieber a zsidó nép háromezer évnyi történelmének szemüvegén keresztül értelmezi a bibliai könyvet: a szünni nem akaró üldöztetés, sanyargatás és erőszak – „rábeszélés és csábítgatás” – ellenére a nép hű maradt ősi hitéhez, azaz kedveséhez, az Örökkévalóhoz. „Pedig csak egy elhatározásába, hitének megtagadásába került volna, és békét hagytak volna neki, sőt az államok legfényesebb állásait, legmagasabb polczait foglalhatta volna el Izrael mindig lehetőségénél, józanságánál és szorgalmánál fogva.”

Olyan rabbi mondja ezeket a szavakat, aki félti polgárosodó közösségét a teljes asszimilációtól. A történelem felé való látszólagos fordulás ellenére azonban valójában csak a hagyományos rabbinikus exegézis két idősíkja van jelen a bibliaértelmezésben: az örök és az itt-és-most. Az örök, jelen esetben, a zsidó történelem állandósága, azaz az üldöztetés és fennmaradás, míg az itt-és-most a tizenkilencedik századi Magyarország. A szöveg keletkezését időben és térben nem kell elhelyezni, azt nem születésének viszonyai közepette értelmezzük, legyen az a salomoni kor vagy a hellenizmus kora. A *Wissenschaft* történelem felé való fordulása³⁴ a hagyományos neológiában a zsidó nép történetének

³² *Friedlieber Ignác* szolnoki rabbi (1847–1930) a hagyományosabb zsidó szellemséget, de semmiképpen sem a kortárs tudománytól való elzárkózást képviselte. Szinnyei József életrajzi lexikonja szerint „középiskolai tanulmányait Eperjesen végezte 1865-ben, azután a rabbi képzést Boroszlóban, Prágában és Bécsben nyerte”. Doktori értekezését *Leo da Modena és viszonya a Talmudhoz és a Kabbalához* címmel egy évvel később, 1890-ben fogja Budapesten megvédeni. N.N.: Friedlieber Ignác. In: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Vol. 3, pp. 769–770. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894. Reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1980–81. Elektronikus változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

³³ Az írást terjedelmi okokból itt nem közölhetem, de a kor hangulatának megidézése érdekében, az összehasonlítás végett, feltétlenül érdemes azt elolvasni a <http://www.biro.t.hu/Scheiber-2013/> oldalon található digitális függelékben.

³⁴ Már a *Wissenschaft* elindulásakor, a berlini *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (1819–1824) köreiben is a történelmi megközelítés dominált, annak ellenére, hogy

alapos ismerete formájában van tehát jelen, nem pedig bibliakritikai módszerként. Friedlieber a szentírási és a talmudi-midrászi idézeteket két nyelven, héberül és magyarul, abban a ritmusban adagolja, ahogy azt a neológ prédikációk műfaja megköveteli. Egyúttal azt is bemutatja ifjabb kollégájának, hogyan lehet erotikus felhang nélkül idézni ebből a bibliai könyvből.

Ugyanezen szám 14. oldalán, a *Szerkesztői üzenetek* rovat elején, Szabolcsi Miksa azoknak a rabbiképzősöknek válaszol, akik Elzász Bernát védelmére keltek. Bár a szeminaristák kiléte és levele nem ismert, Szabolcsi megismételheti, összefoglalhatja még egyszer az érveit:

Engedjék meg, hogy megbámuljuk az Önök phantasiáját, kik kollegájuk ellen intézett *személyes* támadást fedeznek fel abban, hogy felolvasásának *módját és irányát* kifogásolni találtuk. Kifogásainkat, tisztelt urak, betűről betűre fenntartjuk most is, miután Önök arról biztosítottak, *miben mi pillanatig sem kétkedtünk*, hogy dr. Elsas Bernát ur, *tetőtől talpig tisztességes ember*. Tessék az uraknak elválasztani a dolgot a személytől. Dr. Elsas ur személye, jelleme, becsületessége ellen már csak azért sem lehetet kifogásunk, mert felolvasása előtt *nem is ismertük*, de igenis kifogásoltuk és kifogásoljuk most is a *nézeteket*, miket kifejezésre juttatott. Elismerjük azonban, hogy a nézeteket is, csak azért támadtuk meg, mert mint *zsidó papjelölt* nyilvánította azokat, míg azt a körülményt, hogy nem odavaló verseket olvasott fel hölgytársaság előtt, biz rossz néven vettük volna bármely világi felolvasótól is. Önök ama kijelentését, melyet dr. Elsas ur nevében s az ő egyenes megbízásából tesznek, hogy tudniillik ő mitől sem áll távolabb, mint attól, hogy illetlen dolgokat hölgyek előtt felolvasson s hogy, ha a mult heti számunkban közölt versek mégis ilyeneknek tünnének fel, azokat *minden szándék nélkül* s inkább naivitásból, de a viláért sem számításból olvasta fel – szívesen és örömmel vesszük tudomásul.

ők – ellentétben a *Wissenschaft* számos későbbi képviselőjével – befogadónak bizonyultak a radikális bibliakritika iránt is. Leopold Zunz 1818-ban közzétett felhívásától kezdődően, a történelmi érdeklődés középpontjában a Biblia *utáni* kor állt. Lásd Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010, 2. fejezet. Valamint lásd az általa megadott hivatkozásokat is (p. 40) a történetírás központi szerepére vonatkozóan, a tizenkilencedik századi németországi tudományban, és különösen a *Wissenschaft des Judentums*ban.

Ezen a ponton Szabolcsi lezártnak tekintette a vitát, miután ő többszörösen is elmondhatta az igazát. A vitát lezáró narratíva szerint az ifjú rabbijelölt naivitásból tette volna azt, amit tett, és kollégáit most megbízta azzal, hogy tisztázzák őt. A történet végére azonban mégsem kerül pont, hősünk nem fogadja el az események illetően történő lezárását. Elzász egy hosszabb tanulmányt küld Szabolcsinak, aki megtagadja, hogy ezt lehozza az *Egyenlőség* hasábjain. Ezért hősünk a Rabbiképzőhöz szorosabban kapcsolódó folyóirat, a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztőihez fordul, akik megjelentetik a véleményét (1889. április, pp. 213–219).

Ebben a „Nyílt levél” című cikkében Elzász Bernát számos érvet hoz fel, így például az „igazán művelt és szépízű” közönség tetszésnyilvánítását, akik nem botránkoztak meg az előadáson. Hivatkozik arra, hogy a *Die Neuzeit* is lehozta felolvasásának teljes szövegét,³⁵ az Énekek éneke vitatott verseinek fordítását, mivel a Szabolcsi által obszcénnek és trágárnak tartott fordításhoz hasonlót, sőt náluk „sokkal különbet is számtalanszor találunk modern nagy költőinknél” (p. 215). A betűszerinti értelmezés naturalizmusa révén, állítja a rabbijelölt, nem veszik el a szentség varázsa; ellenkezőleg, „szentnek tartom, igenis szentnek, mert szent előttem az emberi érzelmek legtisztább nyilvánulása”, írja (p. 218). Elutasítja azt is, hogy az előadás kritikája különválasztható lenne a személyének – becsületének és meggyőződésének – megsértésétől, hiszen az olvasó az előadás kritikájából a személyére, valamint az őt befogadó intézményre nézve fog következtetéseket levonni (p. 214).

Igazán frappáns Elzász válasza Szabolcsi azon kritikájára, hogy „mily vakmerőség” megkérdőjelezni Salamon király szerzőségét, amikor mindjárt a bibliai könyv legelső sora megnevezi a szerzőt. A 216. oldalon a következőket olvashatjuk:

Bocsánat! Nem az én felvetésem volt az, hogy nem Salomo írta, hanem e tekintetben nagy elismert tekintélyekre hivatkoztam, és ugy hiszem, a t. szerkesztő urat is Graetz idevágó munkájára utaltam.³⁶ Igaz, a t. szerkesztő

³⁵ Lásd a 30. lábjegyzetet is. Bernhard Elsaß *Das Hohelied* c. tanulmánya 1889. március 15-e és április 19-e közt jelent meg, öt folytatásban. A *Die Neuzeit* számai letölthetőek a <http://www.biro.hu/Scheiber-2013/> oldalról.

³⁶ Bizonyosan a neves történész, Heinrich Graetz (1817-1891) könyvéről – fordításáról és kritikai kommentárjairól – van szó: *Schir ha-schirim, oder das Salomonische Hohelied* (Wien: Wilhelm Braumüller, 1871). Graetz szerint ezt a könyvet a Makkabeus-felkelést megelőzően fél évszázaddal szereztek (p. v., ld. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hws6jq>). Más bibliai könyvek datálása kapcsán is hasonlóan radikális álláspontra helyezkedett, de a Tórával kapcsolatban konzervatív maradt. Graetz és a bibliakritika viszonyáról

ur a tudomány eredményeivel mitse törődik, ő csak azt tudja, hogy a felirat Salomo nevét viseli és ő rá nézve ez megdönthetetlen bizonyíték is. Van-e tudomása a t. szerk. urnak azon óriási, régibb irodalomról, melynek műveiről a tudományos kutatás kiderítette, hogy egészen más író szerzeményei, mint a kinek neve alatt megjelentek, és a melyet ezért pseudepigraphikusnak neveznek? Nem! Akkor hát legyen szabad e kérdést az énekek énekére (*sic!* – BT) nézve egy analogiával megvilágítanom. Ha nem tévedek, b. lapja egyes cikkei Mordechai Hajehudi³⁷ névvel vannak aláírva. Képzeljük már most, hogy két, három ezer év múlva ezek a cikkek egy nagy bölcs kezébe akadnak, a ki csakhamar kész ezeket a bibliai Mordechai-nak tulajdonítani. Előáll majd egy másik és figyelmezteti bölcsünket: »Hisz az lehetetlen, hogy a bibliai Mordechai írta volna e cikkeket, hisz egészen más nyelven vannak írva, mint a milyennel a biblia Mordechai-ja élhetett, ezen cikkeknek tartalma és iránya egészen más korra vallanak, mint a bibliai Mordechai korára.« De a jövőnek nagy bölcsé ráival az imigyen okoskodóra: »Mily vakmerőség ezen állításokat kétségbevonni, mindenki az én nézetemet vallja, és azonkívül nem látod az aláírást? Nézd és olvasd. Nem Mordechai Hajehudi neve áll alatta, hogy mered állítani, hogy más írhatta.« Persze bölcsünk, és a vele egy nézetet vallóknak eszük ágában sem lesz, hogy ezen cikkek mostan élő írója [azaz Szabolcsi Miksa – BT] csak azért rejtőzött Mordechai Hajehudi név alá, mert ezt elég hangzatosnak tartotta, hogy a közönség figyelmét cikkére fordítsa. A t. szerkesztő ur már kitalálta az analogiát. [...] Megengedem azonban, hogy a tudomány ezen felfogása még vita alá jöhet, de ilyen kérdéseknél csak a tudomány fegyvereivel, nem pedig a megbotránkozás kifejezéseivel lehet győzni.

Ezekből a szavakból a kortárs tudományba frissen belekóstolt ifjú ember naív lelkesedését érezhetjük ki, amely némi felsőbbrendűségi érzéssel is párosul. Ő ugyanis tájékozott a „tudomány legfrissebb eredményei terén”, ahogy manapság mondanánk. Minden bizonnyal olvasta például Graetznél,³⁸ hogy a 3. fejezet 9. versében előforduló *apirjon* ('gyaloghintó') a görög *phoreion* ('hord-

lásd még Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010, pp. 170–181 (különösen pp. 173–174) is.

³⁷ „A zsidó Mordeháj”, a bibliai Eszter könyvének főhőse.

³⁸ Heinrich Graetz: *Schir ha-schirim, oder das Salomonische Hohelied* (Wien: Wilhelm Braumüller, 1871), pp. 54–55.

szék') főnév átvétele. Ez a szó éppannyira idegen Salamon király korától, mint Szabolcsi Miksa magyar nyelve Mordekhajtól és a bibliai Eszter könyve többi szereplőjétől. Tehát Salamon éppúgy nem szerezhette az Énekek énekét, ahogy a bibliai Mordekhaj sem írhatta az *Egyenlőség*ben megjelent publicisztikákat.

Azonban Szabolcsi nem tájékozatlan a „tudomány legfrissebb eredményei terén”. Nem igaz, hogy „a t. szerkesztő ur a tudomány eredményeivel mitsem törődik”. Szabolcsi nagyon is ismeri a bibliakritikát, és úgy véli (*Egyenlőség*, 1890. augusztus 22., p. 4): „a biblia-kritika tanítása a szemináriumon egyenesen *bűn*. Ez a tan a hitetlenség mérgét csepegteti oly emberek szívébe, kiknek feladata lesz a *hitet* tanítani. A biblia kritika előadása ellentétbe hozza a fiatal embert saját magával, meggyőződését lelkiismeretével, kötelességét tudomásával” (kiemelés az eredetiben).

Az *Egyenlőség* április 7-i számában olvassuk polémiánk utolsó felvonását, Szabolcsi „nyílt válaszát” Elzász nyílt levelére (pp. 3–8).³⁹ Mint Szabolcsi írja, Elzász Bernát „hosszadalmas cikkeinek” a rabbijelölt saját érdekében nem adott helyt lapjában, mert különben kénytelen lett volna „fejtegetéseit pozdorjává” törni, a „komolysága, rabbijelölti tudománya” iránt mások által táplált véleményt „tökéletesen megsemmisiten[i]”. Mivel azonban azt, a figyelmeztetés ellenére, Elzász máshol lehozatta, most nyíltan reagál rá. Az *Egyenlőség* szerkesztője által használt „Mardochai Hajehudi” álnévre hivatkozó érvelést a következő mondattal intézi el: „Ezt a komoly arcczal elmondott rossz élczet minden más embernek szívesen megbocsátanók, a zsidó papnak azonban azt mondjuk rá, hogy arczul ütötte a tradicziót, mely az Énekek-Éneké-t igenis Salamon királynak tulajdonítja; hogy ezzel határozottan a biblia-kritika, azaz a biblia autenticitása lerombolásának álláspontjára helyezkedett, mely álláspontból kikerülnek igenis a hit megostromlói, de nem annak őrei.”

Ezt követően Szabolcsi ízekre szedi Elzász érvelésének egyik bekezdését, amelyben rabbinikus forrásokkal támasztotta alá az Énekek éneke profán és szószerinti értelmezését (*Magyar Zsidó Szemle*, pp. 217–218).⁴⁰ Elzász, nyílt levelében, néhány, a kontextusukból kiragadott idézetet vetett fel, és ezeket Szabolcsi most visszahelyezi az eredeti kontextusukba. Elzász fiatalos naivitással és lelkesedéssel vette ugyanis át – valószínűleg tudományos és reformzsidó

³⁹ Említsük meg, hogy ugyanezen szám 15. oldalán olvashatunk egy ismertetőt a Klein Mór által lefordított *Tévelygők útmutatója* eredeti kiadásáról, amely az 1990-es években ismét megjelent.

⁴⁰ A talmudi és középkori források részletes ismertetésére itt nincs mód, de mindkét cikk eredetiben elolvasható a tanulmányom online függelékében, a <http://www.biro.hu/Scheiber-2013/> oldalon.

szerzőktől – azokat a gondolatmeneteket, amelyek szerint ezek a források alátámasztják, hogy a régiek között is volt, aki ragaszkodott a Szentírás szó szerinti értelmezéséhez, vagy aki nem fogadta el az Énekek énekét kanonizált könyvnek (mert az a „tiszta erkölcsi szerelem kifejezése”). Bár Rabbi Akiba határozott hangon kijelenti, hogy az Énekek éneke a legszentebb könyv, de álláspontjának hangvétele csak akkor érthető, ha feltételezzük, voltak az ókorban ellentétes vélemények is.⁴¹ Tudományos szempontból ez a gondolatmenet elfogadható, bizonyítja az ellentétes vélemények meglétét.⁴² Teológiai érvelés keretében azonban meglehetősen szelektív kezelése a forrásoknak, mivel éppen a korszak vezető tekintélye által kritizált, a későbbi hagyomány által elvetett véleményre épít. A hivatkozások „kreatív” felhasználása természetesen kétezer éves múltra tekint vissza a zsidóságban belül, és ezért legitim eljárás lenne a kontextusukból kiragadott forrásokkal megtámogatni egy (reform) teológiai rendszert. Azonban Elzász próbálkozása meglehetősen gyengének bizonyult, és Szabolcsi pontról pontra cáfolja a rabbijelölt hivatkozásait. Úgy tűnik, a komoly talmudi tudással rendelkező főszerkesztő nem hiába panaszkodik egy évvel később: „rabbiszemináriumunk egy másik nagy hibája [...], hogy nem egy fiatal papot bocsájtanak el, ki külső pitvarába sem hatolt be a talmudikus ismereteknek”.

Ez az idézet már Szabolcsi Miksának 1890. augusztusában megjelent *A „haladó” vidék* című cikksorozatából származik (1890. augusztus 22., p. 4.). Benne a szemináriummal kapcsolatos, erősen ambivalens véleményét osztja meg az olvasóval, és kitér a bibliakritika oktatásának a „bűnére” is. Másfél évvel az Énekek éneke-polémia és fél évvel Elzász Bernát rabbivá avatása után Szabolcsi, a maga részéről, ezzel az írásával tesz pontot a vitára.

⁴¹ Blau Lajost, a Rabbiképző későbbi, konzervatívabb szemléletű rektorát idézve: „»R. Akiba mondta: a ki az Én. É.-t multságoknál dalként énekl, nincs része a tulvilági üdvösségben.« (tősz. Szanh. XII. 10. 433. 1.; I. Szanh. 101 a). E helyek megtekintése mutatja, hogy a vita Ezekiel és a 3 salamoni irat felett még a templom elpusztulása előtt kezdődött és hogy hullámai, nevezetesen az Én. É. és a Préd.-t illetőleg, meglehetősen magasra csaptak úgy hogy Akibának (100 körül) a jövő világot elvesztésével kellett fenyegetődnie, hogy az Én. É.-t megmentse.” Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kultúrtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996. Lásd: *A héber bibliakánon*, p. 26.

⁴² Hasonló gondolatmenetre példaként tekintsük a következő idézetet: „Az allegorikus magyarázatnak nincs nyoma a Kr. u. II. század előtt, Rabbi Akiba (Kr. u. 135) élesen tiltakozott, hogy az Énekek énekét a házasságkötés ünneplése alkalmával énekeljék. Az ilyenfajta használatból kiderül, hogy e korban a zsidók is a dalok természetes értelmét [tehát nem az allegorikus, hanem a szó szerinti értelmezést, amely szerint az Énekek éneke szerelmi dalok gyűjteménye – B.T.] vallották.” Ld. Rózsa Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest, 1986, p. 602.

3. Hagyomány és tudomány határán: neológ rabbik és a bibliakritika

Elzász Bernát a *Magyar Zsidó Szemle*beli nyílt levelében felteszi a kérdést: „Nem tudom, mióta lett hitünk egyik alapvető tétele, hogy az énekek énekét Salomo király írta?” (p. 217). Ha nem hitelv, akkor viszont elvárható, hogy egymás felfogása iránt türelmesebbek legyünk. Elzász elismeri, hogy „a mult eseményeiről abszolút biztos tudomásunk nem lehet”, ezért ő is csak hitre támaszkodik, és a kérdés az, hogy melyikük hite „áll szilárdabb alapon”. Magabiztossága azt sejteti, hogy a kortárs tudomány racionális gondolkodását a hite szilárd alapjának tekinti. Az ifjú papjelölt végül így foglalja össze tudományhoz és hagyományhoz való viszonyát (pp. 218–219):

És csak azért, mert az énekek énekének felfogásában nézeteink eltérnek, kész engem a papok közösségéből, vagy tán még a zsidóság kötelékéből is kizárni? Uram! azt már meg fogja bocsátani, ha kijelentem, hogy az mégis csak sok, ha hitemet és meggyőződésemet meri kétségbevonni, csak azért, mert Önnel egyik vagy másik kérdésben nem egy véleményen vagyok.

[...] Hát a közfogadott nézet legyen a papra nézve irányadó, vagy pedig nem, megfordítva hiszi-e, hogy a pap vezesse a közönséget a saját hite és meggyőződése szerint? Mit mondana Ön, t. sz. ur,⁴³ azon paphoz, a ki az ördögben való hitet már rég feladta, ha a legnagyobb komolysággal az ördögöt exorcisálja, csak azért, mert közösségének tagjai azt tőle megkivánják. Igaz, a józanság és okosság parancsolja, hogy hivei eszejárása szerint cselekedjék, mert különben ott kell hagynia papi székét, de nem tűnik fel legalább is álszenteskedőnek?⁴⁴ Nem vivja ki inkább az Ön becsülését és tiszteletét is akkor, ha minden megtámadtatás daczára nyíltan és őszintén mondja ki a véleményét és nézetét, és nem tartja Ön is ama pap kötelességének, hogy a népet téves hitűkről felvilágosítsa, és az ő meggyőződését előttük hirdesse? Vagy tán azért ne hirdesse az egyszer elismert igazságot, mert a babonás vagy téves hit megingatásával az igazi hit egyes tételei is megingattatnának? Bizony csak gyenge lehet a bizalma a hitben annak, a ki a tudományos igazságok terjesztésétől annak megrendülésétől

⁴³ „tisztelt szerkesztő úr”

⁴⁴ Elzász Bernát e szavai az „álszenteskedő pappal” szemben felbukkannak majd fél év múlva a *Szentesi Lap* hasábjain is (ld. az 72. lábjegyzetet), amikor Kardos Albert, két hozzászólásban, álszentnek tartja a rabbijelöltet.

tart. A papnak nem az a feladata, hogy a tudományos felvilágosodottság terjesztését megakassza, hanem az a kötelessége, hogy a felvilágosodás bajnokainak első soraiban küzdjön, mert nem csak a hit, hanem az igazság őre és hirdetője kell, hogy legyen. Szent vallásunk soha nem követelte hiveitől a vak hitet. Jelszava: »Keresd és kutasd az igazságot,« és így első sorban a zsidó rabbi kötelessége, hogy a tudomány eredményeivel számot vessen, mert csak így válhatik a hite meggyőződésévé.

Ezek után világos lesz a t. sz. úr előtt az én[ekek] énekével szemben elfoglalt álláspontom, világos lesz Ön előtt, hogy igenis a papi pályán maradok, és hogy, mint pap soha mást, mint meggyőződésem nem fogom hirdetni, és hogy mint olyan, az egyszer elismert igazságról kellő tapintattal másokat is meggyőzni lesz a törekvésem, és hogy ezt tekintem életem feladatául.

Elzász Bernát így is tesz: hű marad a rabbipályához és meggyőződéséhez – csak éppen, mint ahogy arra rövidesen visszatérünk, nem a magyar neológia keretein belül. Amikor magyar neológ állásra pályázik, álszenteskedéssel fogják vádolni, és a tőle éppen idézett mondatokkal szembesítik a viselkedését.

A Scheiber-féle fényképen szereplő három barát közül Kohlbach Bertalan lesz az, aki – a temesvári *status quo ante*-hitközségben – hasonló dilemmával szembesül, mint Elzász fenti példázatában az ördögöt üzni nem hajlandó, felvilágosult pap. Elhagyja a rabbipályát, miután meggyőződése nem fér össze tradicionális közössége elvárásaival.

Kecskeméti Lipót, velük szemben, a neológián belül képviseli a tudományt, akár lemondások árán is. Az *izraelita vallás története* című kéziratát többször is publikálni próbálja. Előbb az ortodoxia elleni éles hang miatt tagadja meg tőle az IMIT igazgatótanácsa a támogatást, később a „minden eddigi bibliatagadón” túltevő bibliakritika miatt okoz felháborodást a kézirat. Szabolcsi ezúttal Kecskeméti támadja, ismét azért, mert neológ rabbi bibliakritikával foglalkozik. De Kecskeméti másként reagál, mint Elzász. Az 1899-es polémiára itt nem tudunk kitérni, de annak *Egyenlőség*-beli szálát az olvasó megtalálja tanulmányom online függelékében.⁴⁵ Szabolcsi Miksa ismét kifejtheti súlyos fenntartásait a

⁴⁵ Az IMIT (*Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*) igazgatósági üléséről szóló beszámolót és annak visszhangját lásd: *Egyenlőség*, 1899. április 30., pp. 3–4, május 14., pp. 5–6, valamint május 21., pp. 5–7. A [Magyar] Zsidó Lexikon szerint a mű három évtizeddel később is csak kéziratban létezik (Szabó Imre: Kecskeméti Lipót. In: Ujvári Péter (szerk.), [Magyar] Zsidó Lexikon, Budapest: Pallas, 1929, p. 459). Scheiber azonban úgy tudja, hogy 1932-ben a négy kötet megjelent (Scheiber, Alexander. Kecskeméti, Lipót. In:

bibliakritikával szemben, Kecskeméti pedig lemond a kézirat publikálásáról, és megmarad neológ rabbinak.⁴⁶

Bár Kecskeméti e négykötetes műve nem hozzáférhető, nézzük meg, hogyan fogalmaz „Deutero-Ezsajás prófétai egyénisége” című cikke nyitó mondataiban (pp. 59–60):⁴⁷

Amióta Ibn Ezra a maga óvatos *ha-mászkil jiddómjával*, hogy „az okos ember hallgat”, rámutatott Ezsajás I–XXXIX és XL–LXVI kétféleségére (Komment. Ezs. 40:1, 49:7.9, 53:12; l. Geiger, *Wissensch. Zschr. für jüd. Theol.* II, 553–556), hat évszázad kellett hozzá, hogy Ezsajás ben Ámóc (Ezs. 11:1) mellett külön egyéniségül jelenjen meg az a másik próféta, az a másik Ezsajás, akié a könyvnek az a második része (XL–LXVI), vagy annak törzsanyaga.⁴⁸

Annak érdekében, hogy hű maradhasson mind a neológ rabbiszerephez, mind a meggyőződéséhez, Kecskeméti a középkori bibliakommentátorral, Abraham Ibn Ezrával kezdi tanulmányát, hogy így legitimálja a kritikus filológiai módszertant. A zsidó bibliakritika Ibn Ezrára való hivatkozása, mint önlegitimációs eszköz, ekkoriban közhely, és Spinoza (megkérdőjelezhető) *Ibn Ezra*-olvasatára vezetendő vissza.⁴⁹ Bár Jesája (Ézsaiás, Izajás) próféta könyvének egysége nem annyira központi hitelv, mint a Tóráé, amelyet a bibliakritika

---

Encyclopaedia Judaica. Ed. Cecil Roth, Geoffrey Wigoder *et al.* Vol. 10. Jerusalem: Keter, 864.), bár nem sikerült fellelnem ezt a kiadást. Mivel a kéziratnak nyoma veszett, nem tudhatjuk, hogy tudománytörténeti összehasonlításban is annyira radikális-e ez a mű, mint ahogy arról Szabolcsi 1899-ben beszámol. A kézirat ismeretlen sorsa kapcsán lásd még: Schwarcz Benjamin: „Emlékeim egy nagy rabbi életéből”, in *Új Élet Naptár 1960–1961 [5720/5721]*, 38–40 (Turán Tamás szíves közlése).

⁴⁶ Nem változtat a képen az se, ha 1932-ben tényleg megjelent a kézirat, ahogy azt Scheiber említi. Annyira nincs nyoma ennek a kiadásnak ugyanis sehol sem, hogy olyan kis példányszámot kell feltételeznünk, amely nem befolyásolta a pályája végéhez közeledő rabbi megítélését a közvéleményben.

⁴⁷ Kecskeméti Lipót: *Deutero-Ezsajás prófétai egyénisége. IMIT Évkönyv*. 1911, 59–99.

⁴⁸ A folytatásban megemlíti azt is, hogy egyesek az 56–66. fejezeteket Tritó-Ezsajásnak tulajdonítják, de Kecskeméti ezt a hipotézist elveti: „[e]gy a stílus, egy a szellem: de nem egységes a hangulat; ez azonban természetes kísérője a történeti helyzet változásának” (p. 60.).

⁴⁹ Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010, pp. 20–21.

szintén kétségbe von, de mindenképpen fajsúlyosabb kérdés, mint az Énekek éneke szerzősége.

A második Jesája feltételezése a neológ rabbik következő generációi számára is a „megengedhető bibliakritika” határát súrolta. Amikor éppen egy évszázaddal később Schweitzer professzor úrral készítettem interjút, az eredetileg általa is használt *Deutero-Jesája* kifejezést „Második Jesájára”, vagy még inkább „Jesája könyve 40. fejezettel kezdődő részére” javíttatta.⁵⁰ Hasonlóan Kecskeméti Lipóthoz, egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányában Schweitzer professzor úr is szükségét érezte annak, hogy bebizonyítsa, a prófétai könyv kettéváltása teológiailag nem problematikus:⁵¹

Az utóbbi időkben számos kutató és kommentátor ugyanazon a nézeten van, mint elődeik, vagyis azok a próféciaik, amelyek Jesája nevében hangzottak el, aki Hiskijáhu judai király idejében élt, s amelyeket a könyv 40. és következő fejezeteiben Jesája vigasztaló próféciai néven ismerünk, nem a Hiskijáhu király uralkodása alatti prófétától származnak. Ennek a prófétának neve ismeretlen, de a szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy a babiloni fogság végén a Cionba történő visszatérés korszakában működött. Tehát nem lehet ugyanaz a személy, mint aki a már előbb említett király idejében prófétált.

A *Deutero-Jesája* létének és működésének feltételezése nem ellentétes a zsidó hagyománnyal. Ugyanis a bTalmud Bává Bátrá 14.a–14.b–15.a lapjain olvassuk Sámuelről, hogy a róla elnevezett két könyvet ő maga csupán első könyve 27. fejezete 28. mondatáig írta (haláláig), onnan kezdve pedig „Gád a látó” és Nátán a próféta a szerzők. S noha maga Sámuel kevesebbet írt, mint a róla elnevezett könyv fele, mégis őt tekintjük az egész mű szerzőjének. Ennek alapján feltételezhető a Jesájáhu könyvének két szerzősége is.

⁵⁰ Biró Tamás. „A szívnek van két rekesze”. Interjú Schweitzer József professzorral a neológiáról. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* (Studia Hebraica Hungarica 2, MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19) Budapest: L' Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, pp. 9–28, különösen p. 23. Az interjú 14–16. oldalán az Énekek éneke-polémiát is megvitatjuk.

⁵¹ Schweitzer József: *Deutero-Jesája és a Szenvedő-Szolga-dalok a zsidó exegézisben.* Eredetileg: Fodor György–Tarjányi Béla (szerk.): *„Akik az igazságra oktattak sokakat...” A 65 éves Rózsa Huba köszöntése.* Szent István Társulat, Budapest, 2005 (pp. 306–321). Reprint: Schweitzer József: *„Uram, nyisd meg ajkamat”:* *Válogatott tanulmányok és esszék.* Mórija könyvek 5. Budapest: Universitas Kiadó–Judaica Alapítvány, 2007 (pp. 30–49). Az idézet helye a reprint kiadásban: p. 31.

A bibliakritika ügyének igazi képviselője a Rabbiképző falai között – illetve sokáig azokon kívül – Goldziher Ignác volt.⁵² Elzászék tanulmányai kezdetén, 1880-ban, még az intézet vezérlőbizottsága tagjaként igyekezett tudatos teológiai színvállásra bírni az újonnan alapított Rabbiképző tanárait, világnézetileg kényesebb tantárgyak – bibliai bevezetéstudomány (irodalomtörténet és teológia) és (összehasonlító) vallástudomány – tantervbe iktatása mellett érvelve.⁵³ Később, épp az Énekek éneke-polémia körüli években, hosszabb időre háttérbe vonult.⁵⁴ Vajon informálisan érintkezett a kritikai tudományok iránt fogékony rabbijelöltekkel?⁵⁵ Nem lehet véletlen, hogy évtizedek múlva a Teológiai Egylet éppen Goldziher Ignác nevét veszi fel.

Azonban a magyarországi zsidó szellemi élet palettáján nagyon nehezen elhelyezhető orientalista bibliakritikához való pozitív viszonyából nem szabad az egész neológiára általánosítani.⁵⁶ A Goldziher által olyannyira szorgal-

⁵² Goldziher Ignác viszonyáról a bibliakritikához – amelyre rímel Elzász *Magyar Zsidó Szemle*beli levele – lásd még: Vajda Károly: Az isteni kinyilatkoztatás problémája a hászkálát követő zsidó vallásbölcseletben. In: *A Te könyvedbe mind ezek bérattattak: Szümpozion a Bibliáról 2009*. Szerkesztette: Hubai Péter és Majsai Tamás. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Teológus és Lelkész Szak. Budapest, 2010, pp. 327–336. Különösen pp. 334–335. http://www.wesley.hu/sites/default/files/fajlok/sympozion_teljes.pdf

⁵³ Schmelzer Hermann Imre: Goldziher Ignác beadványa az Országos Rabbiképző Intézet tantervének ügyében. In: Landeszman György és Deutsch Róbert (szerk.): *Hetven év: Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Budapesti Zsidó Hitközség: Budapest, 1992, pp. 127–136. (Köszönet Turán Tamásnak, aki felhívta a figyelmemet erre a forráskiadásra.)

⁵⁴ Másfél évtizeden át, 1897-ig elkerülte a „gonoszok tanácsát” (Zsolt. 1:1), v.ö.: Ignaz Goldziher / Alexander Scheiber (kiad.): *Tagebuch*. Leiden: Brill 1978, p. 210.

⁵⁵ Mint ahogy arra visszatérünk, Elzász Bernát 1889-ben megpályázta a szentesi rabbiállást. De Kardos Albert magyartanár kemény kritikával illette hősünket, aki róla meglehetősen sok információval rendelkezett. Turán Tamás szíves közlése szerint a Goldziher-hagyatékban megtalálhatók Kardos Goldzihernek intézett levelei, amelyekből kiderül, hogy mindketten az ellenjelöltet, Schreiner Márton (1863–1926) csurgói rabbit támogatták. Kardos jólétesültségét jobban megérthetnénk, ha Goldziher feltételeznék az információk forrásaként. Ha így történt, akkor Goldziher valóban nyomon követte a tudományos-kritikai szellemű ifjakat, nem csupán Schreinert vette szárnyai alá, de Elzászról is sokat tudott. Schreiner pályázata egyébként sikertelen volt, de néhány év múlva a berlini *Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums* professzora lett, nekrológiáját pedig éppen Elzász Bernát írta meg. Elsass Bernát: Schreiner Márton (1863–1926). In: Blau Lajos, Hevesi Simon és Friedman Dénes (szerk.): *Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára, 2. kötet: Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai*. Budapest: Neuwald nyomda, 1927, 100–106.

⁵⁶ Vajda Károly Goldziher idézi a *Magyar Zsidó Szemle* első kötetéből (1884): „Az Ötkönyv e részei, vagy jobban mondva, rétegei egymás után létesültek, és így egyön-

mazott kritikus filológia és szisztematikus teológia helyett a klasszikus neológ rabbi a történetírásba „menekült”.⁵⁷

Így tett Kecskeméti Lipót is, amikor az *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* 32. fejezetében a dogmákat tárgyalja.⁵⁸ A filozófiatörténetre hivatkozva érvel amellet, hogy a zsidóságban a dogmák meghatározatlanok. Ezáltal azonban ügyesen elkerüli, hogy saját maga dogmatikai kérdésekben állást foglaljon, vagy az ellentétes álláspontok érveinek súlyát mérlegelnie kelljen. Az egységes vélemény hiánya ugyanis nem jelenti az egyéni vélemények hiányát, amint azt éppen az általa bemutatott gondolkodók bizonyítják. Kecskeméti és a többi neológ rabbi azonban inkább teológiatörténész, mintsem szisztematikus teológus:

---

tetű szerkezetükben elénkbe állítják a héber vallás fejlődése menetét. [...] az *Ötkönyvben* életképes szellemi mozgalom s valóságos vallásos fejlődés emlékéit bírjuk, s tanúságát annak, hogy a zsidók vallásának örök alapja folyton fejlődő szellemi életnek képét tárja elénk [...]”. (Vajda Károly: Áramlat és állóvíz. Neológia a kezdet dinamizmusának és a jelen merevségének feszültségében. *Szombat* 21(2): 24–28 (2009. február), p. 26.) Véleményem szerint nem szabad messzemenő következtetéseket levonni a neológ teológia nyitottságára nézve akár Goldziher szavaiból, akár abból a tényből, hogy a Rabbiképzőhöz közel álló *Magyar Zsidó Szemle* lehozta az ekkor már világhírű, de a Bodzafa utcában ekkor még mellőzött tudós véleményét.

⁵⁷ Frojimovics Kinga bemutatja, hogy a Rabbiképzőből kikerült „doktor-rabbik” miként formálták a neológ identitást történetírói munkásságuk révén. Frojimovics Kinga: A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: Zsengellér József (szerk.): *Széfer József: A tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából*. Open Art, Budapest, 2002, pp. 221–239.

Akár a magyarországi zsidóság átfogó történetét, akár közösségük történetét dolgozták fel, a neológ rabbik narratívái – hangsúlyaik és szempontjaik – tudatosan vagy ösztönösen az antiszemita támadások és az ortodoxia részéről érkező vádak ellen védtek meg a neológ zsidóságot. Amit Frojimovics nem tesz szóvá, az a historiográfia meglepően magas aránya egyéb területekkel szemben. A neológ identitást meg lehetett volna alapozni mind hagyományos rabbinikus műfajok (például exegézis és halákha), mind más tudományterületek (például filozófia, néprajz, a huszadik század elején induló vallásszociológia és vallápszociológia) művelésével is. De a neológ rabbik, ha egyáltalán foglalkoztak ezekkel a területekkel, kevésbé törekedtek a neológia meghatározására, elhatárolására más irányzatoktól. Személyes tapasztalatom szerint a két-három generációval későbbi neológ rabbik gondolkodásában is még mindig a történeti szemlélet dominál.

⁵⁸ Kecskeméti Lipót: *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* Sonnenfeld Adolf: Nagyvárad, 1913, p. 203.

[...] ismer a zsidóság is dogmákat, csak hogy ő a dogmáit nem esztergályozta formákba. Ha időnként meg-megszabta a mit, sohasem kötötte gyermekeit a hogyanhoz. Ha példa kell, kerül elég. A kinyilatkoztatásról két nem-filozofusnak a felfogását említem meg: Tachaui Mózes elve járja-e róla, hogy minden bötü szerint való, Isten leszállt és beszélt; vagy Salamon ben Adreté, hogy a nép prófétai hangulatba került, és hallása meg látása nem a külső érzékeké volt, hanem az értelemé? A tóráról szoltomban nem állítom elő a nagyon is modern biblia-kritikusokat, nemcsak Chivi al-Balkhit, de Ábrahám ibn Ezrát és József Tób-Élemet sem; csak annyit kérdek: szabad-e a tóra anyagát józan gondolkodással a szavak reális jelentésébe befogni, ahogyan a pesát-keresők látták Száadjától kezdve Sámuel ben Méirig? vagy a Zóhár szavát vegyük-e a szívünkre; azt, hogy ha a tóra csak közönséges, mindenkinek érthető történeteket nyújt, nem lenne az a tökéletesség könyve; [...] szentté épen az teszi, ami rejtve lapang a szavaiban.

Bár Kecskeméti könyve számít a neológ identitás egyik alaplátvának, nem szisztematikus teológiát ír, hanem neológ történeti narratívát. A tizenkilencedik századi *Wissenschaft*, különösen pedig a neológ tudományosság történelemcentrikus gondolkodása nyilvánul meg nála is. Kecskeméti „teológiáját” a sorok közül kell kiolvasni. Ha explicit módon nem is foglalt állást, implicit módon úgy tűnik a szavaiból, hogy Kecskeméti a bibliakritikát – ismét Ibn-Ezra és mások által legitimálva – a „józan gondolkodás” formájának tekinti. Márpedig a modern józan tudományos gondolkodás egyik kulcseleme nála a „történeti fejlődés felismerése” (v.ö. pp. 162 ff).

Mint azt már Friedlieber Ignác kapcsán is megfigyelhettük, a neológián belül nagy hangsúlyt kapott a zsidó történelem, a *Wissenschaft* és a nemzeti romantika eredőjeként. A történeti szemlélet éppúgy megjelenik a Rabbiképző tananyagában, mint a korabeli prédikációkban. Azonban a szövegek *keletkezésének* történeti vizsgálata többet igényelne: filológiai módszertani felkészültséget is, valamint a hagyományos hitelvekkel való teológiai konfrontáció felvállalását.

Márpedig a Rabbiképző szellemi hátterében az orientalisztika és a történet-tudomány meghatározóbb volt, mint a bibliakritikát módszertanilag megalapozó klasszika-filológia.⁵⁹ A vallásos zsidó irodalmat tematikusan, történelmi

⁵⁹ V.ö.: Turán Tamás, „Utószó”, in: Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kultúrtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996, pp. 39–55, különösen pp. 48–51. Bár Turán gondolatmenete a talmudi-

kontextusban olvasták, míg a filológusi bonckést csak mérsékelten használták. A teológia–filozófia középkori filozófiatörténetként, az exegézis pedig exegézistörténetként – valamint a prédikációkra történő gyakorlati felkészítés formájában – volt része a tananyagnak. Goldziher már említett kezdeményezése 1880-ban, hogy a protestáns teológiák mintájára a Rabbiképző felső tanfolyamán is oktassanak bibliai bevezetéstudományt, nem járt sikerrel.

A szisztematikus filozófia–teológia művelése sem állt a neológia figyelmének középpontjában, így a Szabolcsi Miksáéhoz hasonló ostromokkal szemben senki nem védhette meg a bibliakritikát. Az ortodoxia súlyos támadásai közepette létrejött Rabbiképző tanári kara kínosan ügyelt arra, hogy elkerülje a világnézetileg kényes témákat. Goldziher 1880-as beadványára Klein Mór nagybecskereki főrabbi, a *Tévelygők útmutatójának* fordítója, vagyis a zsidó filozófia alapos ismerője, úgy reagált, hogy „rabbiképző intézetünk felekezeti viszonyainknak hű tükörképe, ezeknek is, annak is, határozatlanság a jellege, ami egy darab ideig így is marad”.⁶⁰ Kohlbach hiányolta a kortárs zsidó irányzatok filozófiájának az elemzését,⁶¹ Ziegler Ignác pedig így írta le a Rabbiképző első évtizedének teológiailag markánsan állást nem foglaló tanári karát: „Kaufmann war als treuer Sohn seines frommen mährischen Elternhauses durchaus konservativ, Bloch fast orthodox, Bacher religiös indifferent, nur Gelehrter. Ich aber war seit meinem Wiedereintritt in das Seminar [az érettségije után] radikal liberal. Der jüdische Liberalismus in Deutschland hat wohl im Budapester Seminar kaum einen begeisterteren Anhänger gefunden als

---

midrási irodalom kutatására vonatkozik, az általa felsorolt alábbi négy tényező a bibliatudomány vonatkozásában is releváns: (1) A klasszika-filológia hatása kisebb volt, mint az orientalisztikáé és a történettudományé. (2) A Rabbiképző Talmud- és halakha-tudósai „magyar” jesivákból érkeztek, ahol az oktatás – szemben a „litvis” jesivákkal – tematikus jellegű volt, kisebb hangsúlyt fektetve a szövegtani problémákra. (3) A pesti Rabbiképző helyzete „politikailag kényes” volt, és ezért kerültek a vallási-ideológiai konfliktusokat az ortodoxiával. (4) A pesti köz- és magánintézmények kevesebb jelentős ókori és középkori kézirattal rendelkeztek, mint nyugati testvérintézményeik. Ezen tényezők együttesen azt eredményezték, hogy a Rabbiképzőben a Biblia és a rabbinikus irodalom tisztán filológiai megközelítése (szemben a szellemtörténeti megközelítéssel) kisebb hangsúlyt kapott, mint a hasonló külföldi szemináriumokban.

⁶⁰ Schmelzer Hermann Imre: Goldziher Ignác beadványa az Országos Rabbiképző Intézet tantervének ügyében. In: Landeszman György és Deutsch Róbert (szerk.): *Hetven év: Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Budapesti Zsidó Hitközség: Budapest, 1992, pp. 127–136, p. 128.

⁶¹ Kohlbach Bertalan: Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. In: IMIT Évkönyv 1918, szerk. Bánóczi József, Budapest, 1918, pp. 66–88, ld. p. 86.

mich. Aber weder Kaufmann noch Bloch machten mir einen Vorwurf wegen meiner Gesinnung.”⁶²

Ennek a légkörnek köszönhető a bibliakritikával szembeni ambivalencia a következő évtizedekben is. Akárcsak Ziegler lelkesedése a német reform iránt, úgy Kecskemétiék vonzalma a bibliakritikához is legfeljebb tolerált, mintsem tipikus jelenség neológ körökben. Elzász, Kohlbach és Kecskeméti idősebb kortársa, *Blau Lajos* (1861–1936), szintén a Rabbiképző neveltje, annak harmadik rektora (1914–1930 között), olyan kutatási témákat választ magának a bibliatudományon belül, amely lehetővé teszi, hogy ne involválódjon a bibliakritika által érintett kérdésekben. Ezért megteheti, hogy Szabolcsinál nem sokkal megengedőbb hangnemben írjon a bibliakritikáról:⁶³

Ha az idevágó irodalom túlnyomó részében uralkodó szellemet szemügyre vesszük, nem zárkozhatunk el azon ítélet elől, hogy sok kritikus elvesztett minden érzéket a történelmi adatok irányában, és hogy az emberi ész jósló képessége iránt oly magasfokú bizalmat tanúsít, a melyet sem a tudományos, sem a közönséges tapasztalat nem igazol. Nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy mennyire kormányozható az emberi elme, melyet valamely elmélet fogva tart, és hogy ilyenkor egyenesen arra az utra lép, melyet számára kijelölnek. Okvetlenül megtalálja azt, a mit keres, mert valójában csak azt keresi, a mit már ugyanis megtalált.

A bibliakritika balszárnya korlátlan szabadsággal bánik a szent iratokkal, megbontja keretüket és megsemmisíti szövegüket. Van oly kritikus is, kinek állítása szerint Ézsaiás könyvébe még 1900 és néhány év előtt interpolációkat szurtak be, a nélkül hogy ennek ellentmondtak volna. [...] A szent szövegnek egyáltalában nincs jelentősége, minden tudós ötlet elől hátrálnia kell. [...] A kritika eme mértéket nem ismerő önbizalma ellen, a mely a bibliai tudomány kebelében terpeszkedik, nyomatékosan kell hangsúlyozni, hogy egy tintacsepp hagyomány többet ér, mint egy tintatartó éleselméjűség és egy szem igazság tanulságosabb, mint egy véka feltevés.

⁶² Ziegler, Ignaz. „Skizzen zu einer Autobiographie“. In *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 2:211-222, 1959, p. 216. Ezt a néhány mondatot Scheiber is idézi a Kohlbachról szóló cikkében.

⁶³ Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996. Blau, *Az óhéber könyv*, Budapest, 1902, pp. 2–3.

Kecskeméti Lipót teológiai írásával – és Scheiber Sándor születésével – egy évben jelent meg Guttman Mihály tanulmánya, *A Sulchan Áruach és a magyar zsidóság*, a neológ ideológia másik alpműve.⁶⁴ Ő az alábbi szavakkal védi meg a Rabbiképzőt azon támadásokkal szemben, amelyek szerint ott bibliakritikát oktatnak (pp. 34–35):

A régi vádak elveszítették varázsukat, tehát ujakat kellett felfedezni. Akadtak ilyenek is. A tudomány analfabétái a „biblia-kritika” jelszavát dobták a nagyközönség köreibé. A Szemináriumban tanítanak bibliakritikát. Hogy a szeminárium mit tanít a bibliai tudományokból, az pontosan meg van adva a tantervben. Hogy hogyan kell bibliát tanítani, és a már létező bibliakritikát, melyet a szeminárium sem fel nem talált, sem tovább nem fejlesztett, kezelni és ellensúlyozni, az talán inkább a tudósokra mint a napi, és tegyük hozzá a tendenciózus pártsajtóra tartozik. A szeminárium különben ebben a kérdésben is feladata magaslatán áll. Kész elméleteket, ha mindjárt tévesek is, nem lehet szembehunyással ártalmatlanná tenni. A mi támadás van a zsidó tan ellen azt elsősorban egy teológiai főiskolának kell visszautasítani, még pedig tudományos alapon. Ez nem csak tárgyi, de apologetikai szempontból is elsőrendű feladatot képez. Itt az intézetet tehát elismerés és nem tudatlan, vagy pártpolitikai meggyanúsítás illeti meg. A bibliát illetően különben a szeminárium éppenséggel a hagyomány álláspontjára helyezkedik; a múlt és jelen legnevezetesebb kommentátoraira terjeszti ki figyelmét. Mint a zsidó tudományok főiskolája nem zárkozhatik el oly hypothesisek tárgyalásától, melyekkel népszerű iratokban a nagyközönséget valósággal elárasztják. Ezt az ismertetést a tárgy önként megkívánja. A tévedéseket helyre kell igazítani, a fogalomzavart el kell oszlatni.

Nem túlságosan hízelgő szavak a bibliakritikára nézve: a bibliakritika oktatásának egyetlen motivációja az, hogy „tudd, mit válaszolj az *apikoresznek*”, ahogy amellet már Szabolcsi is érvelt (ld. a 26. lábjegyzetet).

Egy évszázaddal később Schweitzer József úgy fogalmazott e nézetek kapcsán, hogy „egy neológ rabbinak a [szak]irodalmat ismernie kell, ha ad magára valamit”. Így, teszi hozzá, a Rabbiképzőben az is elhangzik, hogy mi a *nem-zsidó* (!) tudományos felfogás. Azonban „a bibliatudomány egy tudomány, nem a hívők kezébe való, [...] a hívek számára irreleváns.” Schweitzer, akárcsak

⁶⁴ Guttman Mihály: *A Sulchan Áruach és a magyar zsidóság: Néhány alkalmi észrevétel az izraelita vallásfelekezet napirenden levő egyik kérdéséhez*. Budapest, 1913.

Guttman, elitista tudományfelfogást képvisel; Hornyik Istvánhoz hasonlóan mindketten valószínűleg elítélnék, hogy Elzász „a könnyen hívő nép előtt” azt merte mondani, az Énekek énekét nem Bölcs Salamon írta. Schweitzer professzor kötelességének tartja még hozzáfűzni az előzőekhez: „A vallásos világban mi megtartunk mindent a hagyományból,” és ebbe beleérti Maimonides hitelveit is a Tóra isteni eredetéről.⁶⁵

Összefoglalva megállapítjuk, hogy a *mainstream* neológia – amelynek egyik határát Kecskeméti publikált művei jelentik, másik határát pedig a kritikai tudománnyal nem azonosuló, ortodox szellemiségű végzettjei a Rabbiképzőnek – erősen ambivalens módon viszonyul a bibliakritikához. E neológ rabbik nem feltétlenül osztják Szabolcsi Miksa kategorikus véleményét, miszerint ha valaki a rabbipályát választja, annak el kell fogadnia a hit egyedüli igazságát. De valódi *duplex veritas* filozófiát⁶⁶ sem fogalmaznak meg. A neológiát inkább valamiféle „sesquiveritas” („másfél igazság”) világkép jellemzi: a vallási szférában – beleértve a nagy nyilvánosságot is – a hagyományos hit igazsága dominál, a kevesek számára hozzáférhető tudományos szférában pedig felemás stratégiák állnak rendelkezésre. Bár a neológia és a bibliatudomány viszonyának rendszeres áttekintése a jelen tanulmány kereteibe nem fért bele, a néhány érintett forrásban legalább három ilyen stratégiát figyelhettünk meg: a rabbi vagy nem választ kényes kérdéseket érintő kutatási témát, vagy az „objektív szellemtörténész” álarca mögé bújva kerüli el az egyértelmű állásfoglalást, vagy pedig hagyományos forrásokra (például Abraham Ibn-Ezrára) hivatkozva *kaserolja* saját tudományos, de nem radikális megközelítését. Schweitzer József szavaival: egy neológ rabbi „ha nagyon pontos akar lenni, azt mondja, hogy Sir hasirimet a Szentírás Salamonnak tulajdonítja” – a hallgatóság pedig értsen ez alatt azt, amit akar.

⁶⁵ Biró Tamás. „A szívnek van két rekesze”. Interjú Schweitzer József professzorral a neológiáról. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* (Studia Hebraica Hungarica 2, MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19) Budapest: L' Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, pp. 9–28, különösen pp. 13., 15. és 16.

⁶⁶ A *kettős igazság* elmélete megengedi, hogy a filozófia (tudomány) és a hit egymásnak ellentmondó, de egyaránt igaz következtetésekre jusson. A zsidóságon belül ezt a felfogást a 13. századi *Ichak Albalag* képviselte (Georges Vajda: *Isaac Albalag: Averroïste Juif, Traducteur et Annotateur D'Al-Ghazáli.* Párizs: J. Vrin, 1960).

4. Elzász Bernát az alma mater elhagyása után

Egy évvel és két nappal az Énekek éneke-előadás után, 1890. február 20-án, Kecskeméti Lipótot, Kohlbach Bertalant és Elzász Bernátot rabbivá avatják. Erről az *Egyenlőség* is beszámol (február 16., p. 16. és február 23., pp. 11–12).⁶⁷ A *Theologiai Egylet* vezetését már előző ősszel átadták egy új generációnak.⁶⁸ Napra pontosan újabb egy évvel később, az *Egyenlőség* 1891. február 20-i számában, a *Theologiai Egylet* titkársága (név nélkül), „tudatában annak, hogy első sorban ő van hivatva a zsidó tudományok népszerűvé tételére”, ismét előadásokra hívja a művelt közönséget – „[n]oha első kísérlete, melylyel két évvel ezelőtt a nagyközönség elé lépett, hajótörést szenvedett a közönség részvétlenségén”. A következő években az *Egyenlőség* „Hírek” rovatában rendszeresen olvashatjuk a *Theologiai Egylet* meghívóit, Szabolcsi Miksa kommentárjai nélkül. Az 1892. március 4-i hirdetés (p. 9) szerint a hat előadásra szóló jegy 1 forint 50 krajcárba kerül – 1889 januárjában még a három előadásból álló ciklusért kértek ennyit.

Szabolcsi Miksa tisztában volt a friss rabbik előtt álló kihívásokkal. Vagy próféta lehetett, vagy jó hely- és emberismerő, amikor Kohlbach Bertalan temesvári rabbivá történő megválasztásáról szóló rövidhírt a következő szavakkal egészíti ki: „Kivánjuk, hogy sem a temesvár-gyárvárosi izr. status-quo hitközségnek 6 év óta működő régi rabbija, sem a temesvár-gyárvárosi izr. status-quo hitközség kebelében fennálló orthodox frakció, sem pedig a temesvár-belvárosi kongresszusi hitközség dr. Kohlbach ur életét tulságos nagyon meg ne keserítsék.”⁶⁹ Ma már tudjuk, hogy Kohlbach hat év után távozott Temesvárról... és a rabbipályáról.

Elzász Bernát előadásának a hetében, február 24-én, a szentesi hitközség pályázatot hirdet rabbiállásra: „Megkivántatik magyar honosság, magyar hit-szónoklat, hitoktatásra, rabbi teendők végzésére való képesitetség és jogosultság, valamint a törvény követelte egyéb qualifikáció. A budapesti rabbi szemináriumot végzettek, vagy bölcsészettudori oklevéllel bírók elsőbb-

⁶⁷ Lásd még az *Egyenlőség* 1889. június 30-i számában a híradást arról, hogy a szeminárium „vizsgáló bizottságának” Hochmuth Ábrahám halálával megüresedett elnöki székét egy évig nem fogják betölteni. Azonban a három szeminaristának a következő év elején esedékes rabbivizsgáján – amelyről ezek szerint közel egy évvel korábban már tudni lehetett – Kohn Sámuel fogja az elnöki teendőket ellátni.

⁶⁸ Az *Egyenlőség* 1889. november 3-i számában (p. 9.) olvasható szűkszavú és tárgyilagos beszámoló szerint az október 29-i választógyűlés Rosenberg Edét választotta elnökké, Eisler Máttyást alelnökké és Weiszburg Gyulát titkárrá.

⁶⁹ *Egyenlőség*, 1890. március 16., p. 11.

ségben részesíttetnek. Díjaztatik 1200 forint évi fizetés-, 200 forint lakbér-illetményenyl [...] a lakás esetleg természetben adatik [...].”⁷⁰ A hirdetést megtaláljuk az *Egyenlőség* március 3-i száma 12. oldalán is, Hornyik István levele után pár lappal. Elzász Bernát megpályázza az állást, a pályázati határidő április 1-je, tehát az Énekek éneke-polémiával egy időben kellett rajta dolgoznia.

A jom kippuri magyar- és németnyelvű próbaszónoklatait követően a *Szentesi Lap* hasábjain felcsapnak az indulatok: bár németül kifogástalanul szónokol, Kardos Albert, a kritikus fiatal magyartanár szerint magyarul gyengén beszél (kivéve, ha előre betanult szónoklatot tart).⁷¹ Ezt az állítást mások az ellenjelölt érdekében tett „választási manővernek” tekintik, és kijelentik, hogy „a rabbi úr – felvidéki származása dacára – minden igénynek megfelel”; nem vét több hibát, mint az őt támadó magyartanár. Kardos egyébként nem csupán „gyöngye magyarnak”, hanem „túlzó zsidónak”, majd álszentnek is tartja Elzászt, akit Szentesen megszállt „makacsul az orthodox szellem”. Ugyanis „elkövette minden zsidó házon, még a legintelligensebb házon is, azt a szégyent, hogy tisztelgő látogatása alatt kalapját sehol le nem vette, még nők jelenlétében sem, mert az ő orthodox meggyőződése tiltja hajadon fővel lenni”.⁷² Tegyük hozzá azonban, hogy a *Magyar Zsidó Szemle* áprilisi számában megjelent „szabadelvű” levelét

⁷⁰ *Egyenlőség*, 1889. február 24., p. 16. Március 10-én (p. 14.), Szabolcsi a következő szavakkal válaszol egy állítólagos olvasói levélre: „Mitől se tartson. A szentesiek leendő rabbijuknak a lakást esetleg természetben akarják ugyan adni, de azért nem kell majd a szabadban felütnie sátorát. Nem a természetben, hanem természetben adják a lakást.”

⁷¹ „[S]zámos hitközségi tag azt vallja, hogy dr. Elzász egy szikrával sem bírja jobban a magyar nyelvet, mint az a rabbi, a kit a hívek többsége, a jelenlegi elnök vezetése alatt heves harc után éppen magyartalansága miatt buktattak meg”, ld. *Szentesi Lap*, 19. évfolyam (1889) 117. szám (október 8.), p. 4. A vita kapcsán lásd még u. o. 113. szám (szeptember 29.), p. 2; 119. szám (október 13.), p. 3.; 121. szám (október 18.), pp. 1–2.; 122. szám (október 20.), p. 1–3. (ugyanitt olvashatunk arról is, hogy Elzász Bernát 2 forintot küldött jótékony célra az „izr. ifjuság bálja” alkalmából); 123. szám (október 22.), pp. 2–3.; 124. szám (október 25.), p. 4.

⁷² Kardos Albert idézett cikke szerint (*Szentesi Lap*, 1889. október 18., p. 2.) a Rabbiképzőnek „nincs egyetlen tanára sem, a ki föltett kalappal tanitana, kivéve, mikor szoroson vett héber tárgyat ad elő, társaságban pedig a kalapot föntartani épen oly nevetésesnek, sőt botránkoztatónak itélné, mint bármely világi uri ember. Sőt mi több, dr. Elzász ur sem ragaszkodik mindig oly mereven az orthodoxiához, mert az egyetemen és a szemináriumon évek hosszú során mindig födetlen fővel hallgatta az előadásokat.” Ecséri Lajos a válaszában (október 20., p. 2.) arra hivatkozik, hogy Elzász „a százados szokás s papi szabványok értelmében, előző bocsánatkérés után” hagyta fenn a fővegét, azonban – ellentétben a túlzott ortodoxiája miatt leváltott korábbi rabbihelyetessel – Elzász a „szentesi szép zsidónőkel nagyon szívesen fogott kezét”. Vagyis Elzász nem vádolható bigottsággal.

még Kardos is pozitív hangon említi. Ugyanis Kardos Albert (1861–1945, irodalomtörténész, rövidesen debreceni főreáliskolai tanár, később a debreceni zsidó gimnázium alapító igazgatója) fordításában jelent meg még 1886-ban Wellhausentől az *Israel népének története*.

Főhősünk végül visszalép sógora, dr. Klein Jakab, kolozsvári rabbi javára,⁷³ mivel időközben elnyeri a poroszországi-brandenburgi Landsberg (*Landsberg an der Warthe*, ma *Gorzow Wielkopolski* Nyugat-Lengyelországban) körülbelül ötszáz fős hitközségében a rabbiállást.⁷⁴ „Az nap, a melyen az országos rabbiképzőn a rabbi vizsgát tettem le, az itteni község próbaszónoklatra hívott meg és a választók bizalma engem hívott meg 1890-ben, hogy a megüresedett rabbiszéket elfoglaljam” – írja visszaemlékezésében.⁷⁵

1890. szeptember 1-jén indul el Rózsahegyéről Landsbergbe, miután megkapta a porosz állampolgárságot.⁷⁶ 1895 elején értesülünk arról, hogy eljegyezte Dora Danzingert, egy bankár „nagyműveltségű leányá[t]”.⁷⁷ Szabolcsi itt már *Elsass Bernátként* írja a nevét, és azt is hozzáteszi, hogy a „budapesti rabbiképző intézetben tanulmányait kitünő sikerrel” végezte. Szabolcsi megbocsátott volna hősünknek?

⁷³ Híradás Elzász visszalépéséről és a rabbiválasztásról: *Szentesi Lap*, 20. évfolyam (1890), 56. szám (május 11.), p. 2. A szentesi rabbi beiktatásáról szóló beszámolót lásd az *Egyenlőség* 1890. augusztus 8-i száma 9. oldalán. Ezen Elzász Bernát apja, Elzász Manó is megjelent, ugyanis Klein Jakab Elzász Bernátnak sógora, tehát Elzász Manónak veje volt.

⁷⁴ *Egyenlőség*, 1890. május 6., pp. 6–7, ahol azt is hozzáteszi, hogy *Czigler Gyula* (azaz *Ignaz Ziegler*) karlsbadi rabbi után ő a második növendéke a Rabbiképzőnek, aki külföldön helyezkedett el. Itt, és több alkalommal a későbbiekben is, Szabolcsi tévesen azt írja, hogy Elzász Bernát Königsbergben (ma Kalinyingrád) kapott volna rabbiállást. Szabolcsi rendszeresen lehozza a Rabbiképző végzettjeinek egyre hosszabb névsorát, azon belül is a külföldön elhelyezkedetteket, és az *Egyenlőségben* a továbbiakban leginkább ebben a kontextusban találkozunk Elzász – különböző írásmódokkal megjelenő – nevével. Lásd például: 1892. február 19., p. 8; 1893. február 10., p. 10.; 1894. február 23., pp. 8–9.; 1895. február 15., p. 10.; 1898. december 11., p. 11. („Elsas Bernát Königsberg a.d. Wartén”); 1902. november 2., p. 9.

⁷⁵ *Elsass B.: Elődeimről a landsbergi rabbiszéken*. In: *Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai*, Budapest: Singer és Wolfner, 1905 (91–106), p. 106.

⁷⁶ Az *Egyenlőség* (1890. szeptember 3., p. 9.) egy olvasói levél alapján beszámol Elzász búcsúztatásáról.

⁷⁷ *Egyenlőség* 1895. január 11., p. 11. Szabolcsi itt már nem keveri össze Landsberget Königsberggel (v.ö. a 74. lábjegyzettel).

Elzász a pályafutása végéig Landsbergben marad, és több ízben is megírja a városban élő zsidók történetét.⁷⁸ Nem csupán a Brandenburg tartományi rabbiegyesületnek (*Rabbinerverband der Provinz Brandenburg*) alapító tagja, hanem a németországi liberális (reform) rabbik egyesületének is (*Vereinigung der liberalen Rabbiner Deutschland*). 1912-ben aláírja a „*Richtlinien zu einem Programm für das liberale Judentum*” c. kiáltványt. Többek között népszerűsítő tanulmányt publikál Rabbi Akiváról.⁷⁹ A magyarországi zsidó szellemi életnek távolról marad részese: jeles események alkalmával üdvözlőket,⁸⁰ máskor ünnepi kötetekbe tanulmányokat küld. Ír például a landsbergi zsidók történetéről és idősebb rabbiképzős kollégájáról.⁸¹ Időnként magyarul is publikál, például a *Magyar Zsidó Szemlében*.⁸² 1936-ban megemlékezik Kecskeméti haláláról a *Jüdisch-liberale Zeitung*-ban.⁸³

1933-ban nyugdíjba vonult, és Berlinbe költözött.⁸⁴ Itt hunyt el a Zsidókórházban, 1939. február 18-án. Napra pontosan ötven évvel az Énekek éneke-előadás után.

⁷⁸ NN: Gorzow Wielkopolski. *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 7. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 783–784. Jegyezzük meg, hogy a szócikk Elzász Bernát műveire hivatkozik.

⁷⁹ Bernhard Elsass: Rabbi Akiba. In: Joseph Gossel (Hrsg.): *Populär-wissenschaftliche Vorträge über jüdische Geschichte und Literatur*. Frankfurt a.M., 1902, I. Band, Verlag von J. Kauffmann 166–188.

⁸⁰ A nyolcvanéves Bloch Mózeset levélben vagy táviratilag üdvözlők között találjuk a nevét (*Egyenlőség*, 1895. február 15., p. 5.). Az *Országos Izraelita Tanítóképző Intézet* kapcsán ld. *Egyenlőség*, 1899. július 9., p. 4.

⁸¹ Elsass B.: Elődeimről a landsbergi rabbiszéken. In: *Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai*, Budapest: Singer és Wolfner Bizománya, 1905, pp. 91–106. Elsass Bernát: Schreiner Márton (1863–1926). In: Blau Lajos, Hevesi Simon és Friedman Dénes (szerk.): *Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára, 2. kötet: Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai*. Budapest: Neuwald nyomda, 1927, 100–106.

⁸² A *Magyar Zsidó Szemle* repertóriumára szerint (Galambos Ferenc, kézirat, 1957): Landsbergi levél (1891, pp. 223–230, 372–377, 440–444), Mi a vallás? (1892, 24–248), Népiratok a zsidó vallásról (1915, 45–52), Schreiner Márton 1863–1926 (1927, 316–322).

⁸³ Bernhard Elsass: Dem Gedenken Dr. Kecskemétis. In: *Jüdisch-liberale Zeitung (Jüdische Allgemeine Zeitung)*, 1936 július 22. (Jg. 16, Nr. 30), p. 3. Letölthető: http://edocs.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2008/38102/original/JLZ_16_30.pdf. (Tévesen az egy héttel korábbi számot adja meg: Michael Brocke és Julius Carlebach (eds.): *Biographisches Handbuch der Rabbiner*. Teil 2: *Die Rabbiner im Deutschen Reich, 1871–1945*, bearb. von Katrin Nele Jansen. München: K. G. Saur, 2009, Band 1, p. 176.)

⁸⁴ Michael Brocke és Julius Carlebach (eds.): *Biographisches Handbuch der Rabbiner*. Teil 2: *Die Rabbiner im Deutschen Reich, 1871–1945*, bearb. von Katrin Nele Jansen. Mün-

5. Utószó dilemmákról

A tizenkilencedik század utolsó harmadában a szeminaristák számos kihívással kerültek szembe. Az Országos Rabbiképző Intézet felállításának célja olyan rabbik kinevelése volt, akik magyar nemzettudattal felvértezve, ékes magyar nyelven képesek ötvözni a magyar kultúrát a zsidó hagyományokkal, a modern tudományokat az ősi tanítással, a felvilágosodás értékeit a több évezredes hittel. Három férfit láthatunk a Scheiber Sándor által publikált képen: vajon ki hogyan birkózott meg ezekkel a kihívásokkal?

Kecskeméti Lipótot a „legjobb magyar hitszónokok közé” sorolták a kortársak,⁸⁵ és e képességeit már Szabolcsi Miksa is elismerte az 1889. februári előadásáról szóló beszámolójában. Scheiber kiemeli, hogy „Kecskeméti, a magnificent orator and a highly respected leader, was a convinced anti-Zionist and assimilationist and a Hungarian patriot, courageously resisting attempts to Romanianize Nagyvárad and the other Hungarian regions transferred to Romania after World War I”.⁸⁶ Magyarságához sem férhetett tehát kétség. Elzász Bernát, ezzel szemben, németül tartotta meg előadását a *Theológiai Együletben*, és a magyar nyelvtudását is érintő szentesi közjáték után nem véletlen, hogy német területen helyezkedett el. Nyelvi szempontból Kohlbach Bertalan – középiskolai német-latin szakos tanárként egy budapesti magyar nyelvű gimnáziumban – a közéletet jelképezi: a magyarosodó és polgárosodó zsidó értelmiségit, a német és a magyar kultúra határán.⁸⁷

---

chen: K. G. Saur, 2009, Band 1, p. 176. Itt további adatok és források is találhatóak a németországi tevékenységével kapcsolatban.

⁸⁵ Szabó Imre: Kecskeméti Lipót. In: Ujvári Péter (szerk.), *[Magyar] Zsidó Lexikon*, Budapest: Pallas, 1929.

⁸⁶ Scheiber, Alexander: Kecskeméti, Lipót. *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007, 48–49.

⁸⁷ Az összehasonlítás kedvéért idézzük Szabolcsi szavait Ziegler (Cziegler) Ignác 1888-as rabbivá avatása kapcsán, aki Kohlbachhoz és Elzászhoz hasonlóan szintén felvidéki származású volt (sőt, fiatalkorát szintén Liptószentmiklóson töltötte), aki Kohlbachhal együtt tanult 1884/85-ben a breslauer szemináriumban, és aki Elzászhoz hasonlóan német nyelvű közösségben (Karlsbadban) helyezkedett el: „még egy másik meglepetésben is részesítette ismerőseit, abban t.i., hogy daczára hogy tótvidékről való, mégis kifogástalan, sőt pompás magyarsággal tartotta felavatási beszédét”. (Lásd még Ziegler visszaemlékezését is a magyar nyelv iránti ifjúkori lelkesedéséről az önéletrajzában.) Ziegler az első, Elzász pedig a második volt a Rabbiképző hallgatói közül, akik külföldön helyezkedtek el, mint arra Szabolcsi visszatérően büszkén hivatkozik is a lapjában. Tegyük hozzá, hogy mindketten a reformzsidósághoz csatlakoztak később. Scheiber viszont Ziegler és Kohlbach között említ „lelki rokonság[ot]” (Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In

A rabbiképzősök valláshoz való viszonyára Kohlbach három évtizeddel később a következő szavakkal emlékezik vissza: „S e templomba [az intézet templomába – B.T.] jártunk reggel és este, hétköznap és szombaton, ünnepen. Az akkori seminaristák, különösen mi, a nem jesivá-fészek hagyói, vallásosak voltunk, megmutatni akartuk, hogy vagyunk oly jámborok mi, az orthodoxia kiátkozottjai, mint a legvallásosabb paksi vagy pozsonyi báchur.”⁸⁸ Emellett seminaristaként mindhárman hívei lettek a modern tudományoknak, és látszólag megvalósították a Rabbiképző célját, hagyomány és tudomány ötvözését.

Szabolcsi Miksa azonban élesen világít rá arra, hogy a rabbi hagyományos szerepével összeegyeztethetetlen a bibliakritika, mivel utóbbi megkérdőjelezi a Szentiratok eredetét, korát és szerzőségét.⁸⁹ Ha egy rabbi szerint a Tóra nem mózesi, hanem több (későbbi) forrásból tevődik össze – az ismert angol mondás szerint *not Mosaic but a mosaic*⁹⁰ –, akkor ugyanezen rabbi mit prédikál róla savuot ünnepén, és mit tanít róla hitoktatóként?⁹¹ A rabbiképzősök járatások voltak a középkori zsidó filozófia *történetében* és a kortárs tudományokban is,

---

idem: Folklor és tárgytörténet. Teljes kiadás. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 381). A három barát nyelvi-kulturális háttérének, világnézetének és pályájának összevetését tehát Zieglerével is ki lehetne egészíteni.

⁸⁸ Kohlbach Bertalan: Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. In: IMIT Évkönyv 1918, szerk. Bánóczi József, Budapest, 1918, pp. 66–88. Az idézet helye: p. 68. Pozsony és Paks említése a magyarországi orthodoxia két jelentős jesivájára tett utalás.

⁸⁹ A megkérdőjelezésnél finomabb megfogalmazást javasol Amos Funkenstein: „A bibliakritika lényege az, hogy elhagyjuk azt a premisszát, amely szerint a szöveg isteni ihletettséggel rendelkezik. Egyetlen bibliakutató sem veti el ezt a lehetőséget mindjárt a kutatás kezdetén: egyszerűen nem veszi figyelembe ezt a premisszát, nem számol vele a kritikai munkája során, a szöveg értelmezése keretében. A bibliakutató azt az *a priori* feltételezést is elveti, amely szerint a szöveg autentikus, vagyis a szöveg valóban annak lenne tulajdonítandó, akinek a hagyomány azt tulajdonítja.” (Idézi: Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010, pp. 24–25.) A hagyomány és a bibliakritika ütközése tehát az eltérő előfelvetésekből származik, amelyek akár eltérő következtetésekre is vezethetnek.

⁹⁰ „The Pentateuch is thus not Mosaic; but a mosaic”, M. B. Lambdinnak tulajdonított mondás. Lambert, Frank. *Religion in American politics: A short history*. Princeton University Press, 2010, p. 110.

⁹¹ V.ö. *Egyenlőség*, 1899. május 14., p. 6. Idézzük ide Schweitzer József szavait is, 2012-ből: „Svuajszkor egyetlen rabbi sem prédikálja azt, hogy: Tajrász Wellhausen P, J, J1, J2, plusz Deuteronomium. Nem, nem ez a sávuot. Hanem a *Torá mi-Szináj* a sávuot.” (Bíró Tamás: „A szívnek van két rekesze”. Interjú Schweitzer József professzorral a neológjáról. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* (Studia Hebraica Hungarica 2, MTA

a héber nyelvészetben és a történeti-filológiai módszertanban, azonban a saját korukban felmerülő filozófiai-teológiai kérdések megválaszolására nem voltak felkészítve.⁹² Elzász válasza Szabolcsi Miksának – a tudományos tekintélyekre való kritikátlan hivatkozásokon túl – a modern tudományba vetett naiv lelkesedésről árulkodik, amelynek érdekében hajlandó volt a neológia hagyományos, az ortodoxiával határos álláspontját is feláldozni. Nem meglepő, hogy ezek után hősünk a reformrabbik közösségéhez csatlakozott Németországban. A reformzsidóság teológiája ugyanis gyakran hivatkozott a tudományos-kritikai kutatás által felvázolt történelmi fejlődésre, változásokra, kevésbé ragaszkodva az ortodoxiában és a hagyományos neológiában is alapvetőnek tartott dogmákhoz. Így reformkörökben a bibliakritika radikális vonulata sem mindig találkozott teljes elutasítással.⁹³

Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19) Budapest: L' Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, pp. 9–28, p. 13.)

⁹² Példaként arra, hogy mi az a filozófiai műfaj, amelyhez hasonlót a neológiában hiányolok (a neológia határát – kívülről vagy belülről – súroló Goldziher leszámítva), a tudomány iránt maximálisan nyitott modern ortodox *Mordechai Breuer* rabbi száz évvel későbbi cikkére utalok. Bár Breuer gondolatmenete távol esik a tizenkilencedik századi neológia világszemléletétől, de hasonlóan alaposan kidolgozott, eltérő tartalmú gondolatmenettel sem találkoztam. (Mordechai Breuer: *The Study of Bible and the Primacy of the Fear of Heaven: Compatibility or Contradiction?* In: Shalom Carmy (ed.): *Modern Scholarship in the Study of Torah. Contributions and Limitations*. The Orthodox Forum Series. Jason Aronson Inc.: Northvale, NJ – Jerusalem, 1996.)

Breuer elismeri a bibliakritika eredményeit. Kiemeli, hogy „[e]zeket a következtetéseket [a bibliakritika eredményeit – B. T.], amelyeket szilárd érvek és a rendszeren belül konzisztens premisszák támasztanak alá, intellektuális szempontból őszinte ember nem fogja kétségbe vonni. Nem tagadhatjuk le a szemünk előtt lévő bizonyítékokat. Hívóként nem ignorálhatjuk azt, amit az emberi ész világosan állít; nem tehetünk úgy, mintha a hazugság lenne az igazság. Ezért a Tórát nem tekinthetjük *egyetlen emberi szerző* művének *egyetlen generációban*” [kiemelés az eredetiben] (p. 161). Azonban Breuer azt is hangsúlyozza, hogy a hagyományos zsidó értelmezés szerint a Tórát nem ember (nem is Mózes) szerezte, és nem egyszerűen „ihletett” mű, mint a próféták könyvei, hanem már a világ teremtése előtt létezett. Márpedig a bibliakritika következtetései csak akkor érvényesek, ha emberi, nem pedig isteni szerzőséget feltételezünk. Breuer szerint a vallásos bibliakutató nem tagadhatja meg, amit igaznak lát a bibliakritikában, azonban bízni kell abban, hogy a valódi tóranulás előbb-utóbb feloldja a hit igazsága és a tudomány igazsága közötti ellentmondást (pp. 177–178). Lásd ugyanott Shalom Carmy bevezetőjét és Shnayer Z. Leiman választát is, akik, a modernitás iránti nyitottságuk ellenére, Breuernél kritikusanabbak. (Köszönet Turán Tamásnak, amiért felhívta a figyelmemet erre a cikkre.)

⁹³ Ran HaCohen: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). De Gruyter: Berlin–New York, 2010. A német reformzsidóság bibliakritika iránti ambivalens

Kecskeméti Lipót is szembesült hasonló dilemmákkal, de másként reagált rájuk. Az *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* című művében elutasítja a reformot. Bár magáévá teszi a bibliakritikát, az ezt taglaló kéziratát mégsem publikálja az IMIT-beli botrányok – és Szabolcsi Miksa keményhangú támadása – után. Megmarad a szószéknél, megmarad igazi neológ rabbinak, a közösségben funkcionáló neológ rabbik példaképének.

Kohlbach Bertalan esetén csak sejthetjük ezeket a dilemmákat,⁹⁴ és gyaníthatjuk, hogy nem bízott a feloldhatóságukban. Erre utalhat ugyanis, hogy miután megromlott a kapcsolata a temesvári hitközsséggel, az amerikai reformmal való kacérkodása⁹⁵ ellenére is a tudományos pályát választotta, felekezeti megkötések nélkül. Ugyanakkor hű maradt a zsidósághoz és a zsidó kultúrához, és így nem bújhatott ki teljesen a felekezeti kötetmek alól. Megkésve bár, de őt se kerülte el Szabolcsi Miksa kíméletlen támadása, amely Elzász esetéhez hasonlóan, egy kritikai szemléletű előadáshoz kapcsolódik, Kecskeméti történetét megismételve pedig, az IMIT-hez. Kohlbach IMIT-botránya egy Kecskeméti Lipót helyett rögtönzött előadás („A tetoválás emlékei a zsidóságban”, 1910.

álláspontjával kapcsolatban lásd különösen pp. 183–198, valamint a 10. fejezetet *Siegmund Maybaum*ról. A miskolci születésű, ekkor már Berlinben működő Maybaum az 1880-as évek elején, átvéve a Graf–Wellhausen-féle bibliakritika lényegét, de megszabadítva azt a zsidóellenes felhangoktól, egy, a reformzsidóság ideológiáját megalapozó narratívát alkotott meg.

⁹⁴ „A ma már többnyire megvalósult újításainak ellenzéke támad”. (Ld. Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In idem: *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 382.) Elképzelhető, hogy itt Scheiber az Oláh által is említett, Temesvárott Kohlbach által bevezetett bāt-micva szertartásra utal. (Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32, p. 10.)

⁹⁵ Az amerikai reformzsidóság szellemi központjába, a cincinnati *Hebrew Union College*-ba „vágyódik [...]. Házasemberként azonban nem tudja rászánni magát a kivándorlásra.” (Scheiber szavaival, ld: Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In idem: *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 382. Lásd még Oláh nagyon hasonló szavait: Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32, p. 11.). Mind Scheiber, mind Oláh megemlíti, hogy Heinrich Zirndorf (1829–1893), édesanyja egykori lipótszentmiklósi tanítója, ekkor már a HUC történelepszakprofesszora, szívesen fogadta volna Kohlbachot Cincinnattiban. Mivel Zirndorf 1893-ban meghalt, Kohlbach HUC iránti vágyódását a Temesvárról való távozás előttre kell datálnunk.

február 15.) kapcsán robbant ki, és a németül azonnal megjelent tanulmányt az IMIT Évkönyve csak 28 éves késéssel publikálta.⁹⁶

Nyitott, de óvatosan fogalmazó neológ rabbi Magyarországon, reformrabbi külföldön vagy tudományos kutató: ezen három opció közül választhatott az, akinek lelkiismereti konfliktust okozott a zsidó hagyomány és a kortárs tudomány összeütközése.⁹⁷ Nagyon keveseknek adatott csak meg az, ami Scheibernek, aki két opciót is elegyíthetett az életművében. Tegyük hozzá, a továbbiakban hőseink nem publikáltak a tudományos bibliakritika terén. Elzász inkább helytörténeti kérdésekkel foglalkozott, Kohlbach pedig néprajzi szemszögből elemezte a bibliai szövegeket. Valószínűleg inkább megtalálták volna a helyüket a huszadik század harmadik harmadában, amikor a bibliatudományban a történeti szemléletű forráskritikát felváltották a társadalomtudományi és irodalomtudományi megközelítések. Mivel a mai megközelítések kevesebb lelkiismereti konfliktushoz vezetnek, mint a száz évvel ezelőtti bibliatudomány, ezért a mai neológ rabbi könnyen bekapcsolódhatnának a nemzetközi szakmai diskurzusba.

Az olvasóra bízom annak eldöntését, hogy vajon a három barát életpályája alátámasztja-e azt, amit Szabolcsi Miksa az Énekek éneke-polémia lezárásaként írt (1889. április 7., p. 5.):

Mit hisz, mit nem hisz a magánember, semmi közünk hozzá; lehet végtére a legbecsületesebb ember akkor is, ha a biblia autenticitását nem vallja; de ha a zsidó pap előtt nem szent a szentírás, ha az ő szemében nem egyéb az egy „meztelen antik szobornál”, akkor vagy a hitetlenségnek lesz a hirdetője, és ebben az esetben állásával rutul visszaél, vagy egész pályája szüntelen hazugság lesz.

⁹⁶ Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In idem: *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390, p. 386. Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32, p. 28. Itt olvasható a ma már talán kicsit spekulatívnek ható tanulmány is (pp. 133–144), amelynek bevezetője Scheiber szerint Kohlbachtól szokatlan mentegetőző hangot üt meg. Figyeljük meg, hogy Elzász és Kohlbach élt a német nyelvű azonnali publikáció lehetőségével, de Kecskeméti nem: kizárólag kéziratának terjedelme miatt, vagy rabbinikus pozíciója miatt sem?

⁹⁷ Kohlbachhoz hasonlóan a tudósi hivatást választotta Hahn István és Scher Tibor is, de – mint arra Schweitzer Gábor hívta fel a figyelmemet – ez a pályáiv sokkal ritkább, mint a másik két opció. Valószínűleg azért, mert számosan már a rabbiavatás előtt döntenek a pályaelhagyásról.

És mi lett Hornyik Istvánnal, azzal a református lelkész növendékkel, akinek az olvasói levele elindította az Énekek éneke-polémiát? Elzász Bernát *Magyar Zsidó Szemlében* megjelent levele egy érdekes mondattal fejeződik be: „utánajárásom kiderítette, hogy az E[gyenlőség]g Hornyikja, kinek még a kéziratát is köröztették, nem existál.” Erre Szabolcsi Miksa a következőképpen reagál (*Egyenlőség*, 1889. április 7., p. 8):

Ez meglehet. Mi nem jártunk utána és nem derítettünk ki erre nézve semmit sem. És erre nincs is szükség. Mi Hornyik István urat – kinek levelét Ön is látta, sőt nemcsak azt melyet közzétettünk, de azt is, melyet a szeminárium iránti tekintetből, magunknak tartottunk meg – az első perctől fogva nem bünbakként állítottuk oda, de tökéletesen azonosítottuk magunkat a levelében kifejtett nézetekkel, és azonosítjuk magunkat most is. Minek kell hát Önnek egy Hornyik István? – Annyiban mindenesetre érdekes a dolog reánk nézve is, mert, ha Hornyik nem létezik, akkor más írta e név alatt azt a levelet. Ez a más, hogy kicsoda, nem tudjuk ugyan, de erősen sejtjük, és ha ebbeli sejtelmünk nem csal, akkor meg lehet győződve, hogy Önre nézve sokkal jobb volna, ha Hornyik István igenis existálna.⁹⁸

Szabolcsi sorai között olvasva felfedezhetjük a *mainstream* neológia bibliakritikához való viszonyát: nem az a lényeges kérdés, hogy egy szövegnek „történelmi értelemben” ki a szerzője, hanem az, hogy mit mond a szöveg nekünk. Mi a következménye az életünkre, a gondolkodásmódunkra, a cselekedeteinkre

⁹⁸ Nem tudhatjuk, vajon kire utal itt Szabolcsi: ha nem saját maga írta a Hornyik-levelet, akkor talán a Rabbiképző egyik tanára? Szabolcsi *Bloch Mózes* véleményére hivatkozik (ld. 1889. március 3. és 10.; ugyanígy hozzá fordul tíz év múlva Kecskeméti Lipót IMIT-hez benyújtott kézírata kapcsán is: 1899. május 14.). Azonban valószínűtlen, hogy bárki szerint is a főleg németül publikáló és előadó agg rektor állna az olvasói levél mögött. Talán Kaufmannt vagy Bachert sejtetné Szabolcsi? Érdemes eljátszani a gondolattal, hogy esetleg Goldziher Ignác írta volna a levelet abból a célból, hogy a neológiát – akár a tanári kart, akár a vele szimpatizáló tanítványait – a bibliakritikával kapcsolatos teológiai állásfoglalásra készítse. (Lásd az 53. lábjegyzetben idézett, 1880-as beadványának kudarcát is.) Ha Kardos Albert valóban Goldziher véleményét és információit tolmácsolja a *Szentesi Lap* hasábjain, akkor Goldziher érezhetően nem volt jó véleménnyel Elzászról. Végül, Hornyik István és Goldziher Ignác azonosságára utalhat a két név betűi (mind magánhangzó, mind mássalhangzó) közötti párhuzam is.

nézve.⁹⁹ Szabolcsi Miksa – pszeudepigrafikus álnevén „Mardochai Hajehudi” – nem konzervatívabb, hanem bölcsebb az ifjú és radikális rabbiképzősöknél.

Hornyik István néven az 1848-49-es szabadságharcban találunk egy tábori lelkészt.¹⁰⁰ Zsengellér József, a Károli Gáspár Református Egyetem Teológiai Karának – az egykori pesti református teológiai intézet jogutódjának¹⁰¹ – dékánja szíves közlése szerint: Hornyik István néven az 1888-89-es tanévben, és se előtte, se utána, nem volt beiratkozott hallgató a Budapesti Református Teológiai Akadémián.¹⁰²

Azt, hogy ki szerezte valójában az olvasói levelet az *Egyenlőség* 1889. március 3-i számában, nem fogjuk megtudni. Amit megértettünk, az ennél az információmorzsánál sokkal fontosabb: a neológia viszonya a bibliakritikához.

Scheiber Sándor, a neológ tudós-rabbi, publikált egy fényképet, rajta három középkorú úrral. Vajon gondolt arra, hogy ez az egy fénykép szimbolizálja a neológ tudós-rabbi típusának egész életét és sorsát?

Köszönetnyilvánítás

Tanulmányom kiindulópontja egy szemináriumi dolgozat, amelyet másfél évtizeddel ezelőtt *Schweitzer Gábor* egyik órájára írtam. Gábor mellett *Babits Antal* és *Turán Tamás* is számos javaslattal és kiegészítéssel járult hozzá a kéz-

⁹⁹ Vesd össze az idézett Schweitzer-interjúval is: „egy neológ zsidónak, aki beül a templomba, nem fontos, hogy ki írta. Mert nem is gondol erre a kérdésre. A fontos az, hogy a tartalomtól mi következik” (Bíró Tamás: „A szívnek van két rekesze”. Interjú Schweitzer József professzorral a neológiáról. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* (Studia Hebraica Hungarica 2, MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19) Budapest: L’ Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, pp. 9–28., p. 15.).

¹⁰⁰ Ld. Zakar Péter: A magyar hadsereg táborigyelmeztetői lelkészeinek szolgálati viszonyai 1848-49-ben. É.n. <http://www.epa.hu/00000/00018/00001/pdf/tanulmanyok.pdf>. Valamint: Tóth Zsolt: A magyar táborigyelmeztetői lelkészek szerepe és kegyeleti tevékenysége 1848/49-ben. *Hadtudományi Szemle*, 4(1), 65–70, 2011. A Katolikus Táborigyelmeztetői Püspökség honlapja szerint (<http://www.ktp.hu/index.php/in-memoriam/1046-a-magyar-hadsereg-tabori-lelkeszei-1848-1849-ven>) *Hornyik István Jeremiás* minorita szerzetes 1805-ben született, és „1849 januárjában táborigyelmeztetői állásért folyamodott az OHB-hoz”, majd „1849. január 20-tól számítandó illetménytel Mészáros Lázár hadügyminiszter kinevezte debreceni térlelkésznek”.

¹⁰¹ Természetesen nem kizárt, de valószínűtlen, hogy a rabbijelöltek a sárospataki, a debreceni, vagy akár csak a pápai teológiákról hívtak volna meg református lelkészjelölteket hétfő esti előadásaikra.

¹⁰² Email, 2012. október 2.

irat végső változatához. Mindhármuk segítségével hálás köszönetemet fejezem ki, még akkor is, ha nem minden ponton fogadtam meg útmutatásaikat.

IRODALOM

- Biró Tamás: „A szívnek van két rekesze”. Interjú Schweitzer József professzorial a neológjáról. In: Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából.* (Studia Hebraica Hungarica 2, MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 19) Budapest: L' Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012, pp. 9–28.
- Blau Lajos: *A héber bibliakánon.* In: Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez.* Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996.
- Blau Lajos: *Az óhéber könyv.* In: Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez.* Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996.
- Breuer, Mordechai: *The Study of Bible and the Primacy of the Fear of Heaven: Compatibility or Contradiction?* In: Shalom Carmy (ed.): *Modern Scholarship in the Study of Torah. Contributions and Limitations.* (The Orthodox Forum Series. A Project of the Rabbi Isaac Elchanan Theological Seminary, An Affiliate of Yeshiva University.) Jason Aronson Inc.: Northvale, NJ – Jerusalem, 1996.
- Brocke, Michael és Julius Carlebach (eds.): *Biographisches Handbuch der Rabbiner.* Teil 2: *Die Rabbiner im Deutschen Reich, 1871–1945,* bearb. von Katrin Nele Jansen. München: K. G. Saur, 2009, Band 1.
- Elsass, Bernhard: *Rabbi Akiba.* In: Joseph Gossel (Hrsg.): *Populärwissenschaftliche Vorträge über jüdische Geschichte und Literatur.* Frankfurt a. M., 1902, I. Band, Verlag von J. Kauffmann pp. 166–188.
- Elsass B.: *Elődeimről a landsbergi rabbiszéken.* In: *Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai,* Budapest: Singer és Wolfner, 1905, pp. 91–106.
- Elsass Bernát: *Schreiner Márton (1863–1926).* In: Blau Lajos, Hevesi Simon és Friedman Dénes (szerk.): *Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára, 2. kötet: Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai.* Budapest: Neuwald nyomda, 1927, pp. 100–106.

- Elsass, Bernhard: Dem Gedenken Dr. Kecskemétis. In: *Jüdisch-liberale Zeitung (Jüdische Allgemeine Zeitung)*, 1936 július 22. (Jg. 16, Nr. 30), p. 3. Letölthető: http://edocs.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2008/38102/original/JLZ_16_30.pdf.
- Forster, Michael: "Johann Gottfried von Herder". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)*. Edward N. Zalta (ed.). <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/herder/>.
- Frojimovics Kinga: A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: Zsengellér József (szerk.): *Széfer József: A tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából*. Open Art, Budapest, 2002, pp. 221–239.
- Ignaz Goldziher / Alexander Scheiber (kiad.): *Tagebuch*. Leiden: Brill 1978.
- Graetz, Heinrich: *Schir ha-schirim, oder das Salomonische Hohelied*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1871. URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hws6jq>.
- HaCohen, Ran: *Reclaiming the Hebrew Bible. German-Jewish Reception of Biblical Criticism* (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, Band 56). Berlin–New York: De Gruyter, 2010.
- Guttman Mihály: *A Sulchan Áruh és a magyar zsidóság: Néhány alkalmi észrevétel az izraelita vallásfelekezet napirenden levő egyik kérdéséhez*. Budapest, 1913.
- Katolikus Tábori Püspökség honlapja: <http://www.ktp.hu/index.php/in-memoriám/1046-a-magyar-hadsereg-tabori-lelkeszei-1848-1849-ven>
- Kecskeméti Lipót: Deutero-Ezsajás prófétai egyénisége. *IMIT Évkönyv*. 1911, 59–99.
- Kecskeméti Lipót: *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* Sonnenfeld Adolf: Nagyvárad, 1913.
- Kayserling, Meyer: *Moses Mendelssohn: Sein Leben und Wirken*. Leipzig: Hermann Mendelssohn, 2. (bővített és átdolgozott) kiadás, 1888.
- Knoepfmacher, Hugo, és Johannes Valentin Schwarz: „Neuzeit, Die”. In: *Encyclopaedia Judaica*, ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 15. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 126–127.
- Kohlbach Bertalan: Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekászából. In: *IMIT Évkönyv 1918*, szerk. Bánóczi József, Budapest, 1918, pp. 66–88.
- Kohlbach Bertalan: Rabbi Bér Nicolau (1794-1861), in: *Magyar Zsidó Szemle*, 1932, p. 19.

- Lambert, Frank. *Religion in American politics: A short history*. Princeton University Press, 2010.
- Landeszman, György G.: Ordained Rabbis. In: Moshe Carmilly-Weinberger: One hundred years of the Seminary in retrospect. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume*. Edited by Moshe Carmilly-Weinberger. New York: Sepher-Hermon Press, 1986, pp. 303–320.
- Lengyel Gábor: *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn: Ungarische Hörer in den deutschen Rabbinerseminaren (1854-1938)*. PhD disszertáció. OR-ZSE. Hannover, 2011.
- Löwinger, Samuel (ed.): *Seventy Years: A Tribute to the Seventieth Anniversary of the Jewish Theological Seminary of Hungary (1877—1947)*. Budapest, 1948, p. 34.
- N.N.: Elszász Bernát (sic!). In: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Vol. 2, p. 1274. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1893. Reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1980–81. Elektronikus változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.
- N.N.: Friedlieber Ignác. In: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Vol. 3, pp. 769–770. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894. Reprint: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1980–81. Elektronikus változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.
- N.N.: Gorzow Wielkopolski. *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 7. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 783–784.
- Oláh János: Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. (Magyar Zsidó Tudományok, 4.) Budapest: Gabbiano Print, 2007, pp. 7–32.
- Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest, 1986.
- Scheiber, Alexander: Kecskeméti, Lipót. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Cecil Roth, Geoffrey Wigoder et al. Vol. 10. Jerusalem: Keter, 864. Az EJ második kiadásában: Scheiber, Alexander. Kecskeméti, Lipót. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 48–49.
- Scheiber Sándor: Kohlbach Bertalan és a zsidó néprajz. In *idem: Folklor és tárgytörténet. Teljes kiadás*. Budapest: Makkabi Kiadó, 1996, pp. 378–390. Első kiadás: 1977.

- Schmelzer Hermann Imre: Goldziher Ignác beadványa az Országos Rabbiképző Intézet tantervének ügyében. In: Landeszman György és Deutsch Róbert (szerk.): *Hetven év: Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Budapesti Zsidó Hitközség: Budapest, 1992, pp. 127–136.
- Schweitzer József: Deutero-Jesája és a Szenvedő-Szolga-dalok a zsidó exegézisben. Eredetileg: Fodor György–Tarjányi Béla (szerk.): „*Akik az igazságra oktattak sokakat...*” A 65 éves Rózsa Huba köszöntése. Szent István Társulat, Budapest, 2005 (pp. 306–321). Reprint: Schweitzer József: „*Uram, nyisd meg ajkamat*”: *Válogatott tanulmányok és esszék*. Mórija könyvek 5. Budapest: Universitas Kiadó–Judaica Alapítvány, 2007 (pp. 30–49).
- Szabó Imre: Kecskeméti Lipót. In: Ujvári Péter (szerk.), [*Magyar*] *Zsidó Lexikon*, Budapest: Pallas, 1929, p. 459.
- Szabolcsi Miklós (főszerk.), Kosáry Domokos és Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*, II/2. 1867-1892. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1985, pp. 428–430. <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/560.html>.
- Tóth Zsolt: A magyar tábori lelkészek szerepe és kegyeleti tevékenysége 1848/49-ben. *Hadtudományi Szemle*, 4(1), 65–70, 2011.
- Turán Tamás: „Utószó”, in: Blau Lajos: *Az óhéber könyv; A héber bibliakánon: adalék az ókori kultúrtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Reprint: Logos Kiadó, Budapest, 1996, pp. 39–55.
- Vajda, Georges: *Isaac Albalag: Averroïste Juif, Traducteur et Annotateur D'Al-Ghazâlî*. Párizs: J. Vrin, 1960.
- Vajda Károly: Áramlat és állóvíz. Neológia a kezdet dinamizmusának és a jelen merevségének feszültségében. *Szombat* 21(2): 24–28 (2009. február).
- Vajda Károly: Az isteni kinyilatkoztatás problémája a hászkálát követő zsidó vallásbölcseletben. In: *A Te könyvedbe mind ezek béirattattak: Szümpozicion a Bibliáról 2009*. Szerkesztette: Hubai Péter és Majsai Tamás. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Theológus és Lelkész Szak. Budapest, 2010, pp. 327–336. http://www.wesley.hu/sites/default/files/fajlok/symposium_teljes.pdf.
- Yaron, Baruch: Kohlbach, Bertalan. In: *Encyclopaedia Judaica*. Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 2nd ed. Vol. 12. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. 260–261.
- Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészeinek szolgálati viszonyai 1848-49-ben. É.n. <http://www.epa.hu/00000/00018/00001/pdf/tanulmanyok.pdf>.
- Ziegler, Ignaz: *Ein Volksbuch über die Propheten Israels*, Mähr.–Ostrau: Julius Kittls Nachfolger, 1938.
- Ziegler, Ignaz: Skizzen zu einer Autobiographie, in *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, 2:211–222, 1959.